

L'església de la Mussara. Un viatge de 900 anys

Ajuntament de Vilaplana

Diputació Tarragona

ICAC^R
Institut Català
d'Arqueologia Clàssica

L'església de la Mussara.
Un viatge de 900 anys

JORDI LÓPEZ VILAR
JOSEP M. PUCHE FONTANILLES
ANNA ISABEL SERRA MASDEU

L'església de la Mussara.
Un viatge de 900 anys

JORDI LÓPEZ VILAR
JOSEP M. PUCHE FONTANILLES
ANNA ISABEL SERRA MASDEU

Aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra, sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

Agraïments

Volem fer palès el nostre agraïment a l'Ajuntament i el poble de Vilaplana, i més concretament al seu alcalde, Sr. Tomàs Bigorra, ja que han estat els primers interessats a fer viable aquest projecte, així com a la Diputació de Tarragona, que ha finançat el projecte. També a les diferents institucions que ens han donat facilitats de tota mena: Museu de Reus, Centre de la Imatge Mas Iglesias de Reus, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, Centre Excursionista de Catalunya, Biblioteca de Catalunya i Reial Societat Arqueològica Tarraconense.

Hi han col·laborat Jaume Massó (autor del pròleg), Isabel Companys, Josep Companys, Sofia Mata, Joan M. Quijada, Fermí Roig, Jaume Teixidó i el projecte «Parámetros analíticos-evolutivos de las técnicas constructivas del noreste de la Tarraconense en época tardoantigua: homogeneización, criterios de representación y calibración (I+D HAR2015-64392-C4-2-P)».

Han participat en l'excavació arqueològica Ivan Fernández i Iñaki Matias.

© de l'edició, Ajuntament de Vilaplana / Institut Català d'Arqueologia Clàssica

© del text, els autors

© de les fotografies i les il·lustracions, ICAC, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: desembre del 2018

Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Disseny de la coberta: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Imatge de coberta: Una animada vista de la Mussara sobre 1920 (© Arxiu Reial Societat Arqueològica Tarraconense)

Dipòsit legal: T 1535-2018

ISBN: 978-84-946298-9-1

Sumari

Pròleg (Jaume Massó)	5
Introducció	7
Què ens diuen els documents? Les fonts arxivístiques	11
L'església vella. Les visites pastorals de 1449, 1656 i 1776	11
L'església nova. Notícies del primer terç del segle XIX	14
L'església en la segona meitat del segle XIX i la primera meitat del segle XX	15
Una descripció de l'església abans de la Guerra Civil	17
Què ens diu l'edifici? Les fonts arqueològiques	26
L'excavació arqueològica	31
L'església medieval	34
El campanar	37
L'església nova	39
L'ampliació del segle XIX	43
Alguns aspectes eclesiàstics de la Mussara a la segona meitat del segle XVIII	45
Elements singulars que han subsistit	49
La Mare de Déu del Patrocini	49
El Nen Jesús del Mas de Peiró	51
Les campanes	52
Les esteles funeràries	52
Bibliografia	55
Annexos	57
Transcripció de la visita pastoral a l'església de la Mussara (1449)	57
Debitori sobre la compra d'una campana (1655)	57
Transcripció de la visita pastoral a l'església de la Mussara (1656)	58
Evolució demogràfica de la Mussara	59
Les monedes trobades a l'excavació	59
Vocabulari	62

Una animada vista de la Mussara sobre 1920 (© Arxiu Reial Societat Arqueològica Tarraconense).

Els primers records que tinc de la Mussara són de principis de la dècada dels seixanta, quan jo era un inquiet infant. Les cases del petit però ben alterós poble (erigit a gairebé 980 metres sobre el nivell del mar) romanien majoritàriament dempeus, tot i que ja eren del tot deshabitades –des del 1959– i mostraven signes evidents d’abandonament, amb enfonsaments parcials de les cobertes i amb les portes esbantanades, malmeses o desaparegudes. El cementiri feia molt de respecte, i l’església conservava un aspecte encara força impressionant, especialment pel campanar i per les dimensions de la nau interior. L’element, però, que més em va atreure aleshores –a part de l’esplèndida panoràmica del Camp que des d’allí es pot contemplar– fou la Bassa, encara amb aigua però ja força plena de pedrots i de runa. Sempre he pensat que caldria excavar-la, per recuperar –al rebliment acumulat al fons del toll al llarg d’uns quants segles– tot un seguit d’elements materials –de major, de mitjà o de menor interès etnogràfic– que reflectirien les vicissituds de la vida quotidiana dels successius habitants del lloc.¹

Molt més endavant, les meves visites a la Mussara ja tingueren relació amb l’arqueologia, per tal d’intentar localitzar determinats jaciments o indrets –amb restes prehistòriques o protohistòriques– que havia vist esmentats en diferents llibres o articles de Salvador

Vilaseca. De fet, a l’exposició –de la seva col·lecció particular– que Vilaseca havia fet l’any 1932 al Centre de Lectura de Reus (que fou visitada, entre d’altres, per Francesc Macià, Lluís Companys i Ventura Gassol) ja hi figuraven «una destal i vuit sílexs» procedents de la Mussara. Molt probablement, aquelles primeres troballes al terme i les que successivament aniria publicant Vilaseca van ser degudes a l’amistat amb qui esdevindria el seu eficaç col·laborador i primer conservador del Museu Municipal de Reus, Pere Rius, que també era el propietari del Mas de Peiró, situat no gaire lluny del nucli de la Mussara. Sabem que Rius traslladà al Museu de Reus, pels volts de 1933 o 1934, dues esteles discoïdals procedents del cementiri de la Mussara, així com una escultura de fusta –en part malmesa– que representava Jesús infant i que s’havia guardat fins aleshores al Mas de Peiró. També fou Rius qui recuperà i portà al mateix Museu, ja als primers mesos de la darrera Guerra Civil, la imatge de la Mare de Déu del Patrocini, des de la parròquia de Sant Salvador.

Al llibre que ara teniu a les mans hi trobareu –molt ben documentada– la història particular i detallada d’aquella vella parròquia almussarenca, a més de la informació i les conclusions derivades de les intervencions arqueològiques endegades per l’Institut Català d’Arqueologia Clàssica (ICAC) a l’indret en què s’erigiren successivament

1. Amigó (1963) cità un document del 1664 en què s’esmentava aquesta bassa, de cronologia imprecisa.

les estructures arquitectòniques de l'església de Sant Salvador. Cal agrair l'esforç portat a terme pels investigadors i, especialment, la publicació dels resultats de la recerca. En certa manera, ens trobem al davant d'una mena d'especial recuperació –i àdhuc resurrecció– patrimonial de la Mussara.²

JAUME MASSÓ CARBALLIDO
Institut Municipal Reus Cultura

2. El municipi de la Mussara, arran de l'emigració total de la seva població, fou incorporat al de Vilaplana pel Decret 366/1961, de 16 de febrer.

Introducció

El poble de la Mussara, tot i estar en ruïnes, té el poder de no deixar indiferent cap visitant que s'hi atansa per primera vegada. Els nouvinguts es queden impactats per un munt de condicionants que els sorprenen i, a més, generen una estranya complicitat amb qui el descobreix. Aquesta connexió és múltiple i molt directa: la fascinació per aquell espai rau tant en la seva situació geogràfica i el seu entorn natural abrupte i feréstec com en la visió de les restes construïdes d'un passat material que convida a pensar en com devia ser la vida en un entorn rural tan inhòspit, situat a 980 metres d'altitud. A través dels edificis ensulsiats i dels masos escampats pel seu terme, el viatger aviat s'adona que el poble amaga un passat immaterial i humà molt singular i particular. La Mussara convida els forasters, com ho feia amb els homes i les dones que l'han habitat al llarg dels segles, a contemplar, des de lluny, el mar que talla l'horitzó. Entremig, els mussarencs podien imaginar què succeïa i com es vivia als pobles del Camp de Tarragona que veien, i veiem, des del cingle de les Airasses i des del seu poble, que era un mirador privilegiat. El paisatge que avui es veu des d'aquells cingles venç i captiva la sensibilitat de tothom.

Les restes més visibles del nucli obliguen a reconstruir mentalment com devia ser el seu patrimoni, tangible

i intangible, viscut i usat de manera quotidiana per la gent que va viure en aquell lloc o, més ben dit, que va sobreviure en aquella terra de muntanya. Els darrers habitants se n'anaren al voltant del 1960, i, amb la seva marxa, els seus espais, masos i construccions viscudes perderen la seva fortalesa i vitalitat però no la seva personalitat i el seu llegat històric, creat al llarg dels segles. La climatologia adversa i unes dures condicions de vida obligaren els seus habitants a deixar la vida rural per una altra de menys difícil i més beneficiosa en tots els aspectes possibles. A la Mussara, la naturalesa, històricament, ha posat els límits del que podien fer els seus pobladors.

Els llibres que descriuen el poble segles enrere assenyalen la dedicació que la seva gent tenia amb la terra i el bosc, les seves principals fonts de subsistència. Tot aquell entorn era molt àrid de treballar; si bé J. Iglésies ja deia al seu llibre *Les ciutats del món* que llaurar a les terres de la Mussara, degut a la seva poca profunditat o duresa, era com gratar la pell i l'os, la seva gent va dedicar-se, al llarg dels segles, a produir blat i llegums,³ a tenir ramats d'ovelles, cabres, vaques i eixams.⁴ L'erudit Madoz en destacava el cultiu de patates i la caça de conills, perdiu i alguna llebre. A més, obtenien fustes per a la construcció i llenya com a com-

3. Miñano 1827, 202.

4. Ruiz 1846, 130.

bustible.⁵ Emili Morera recorda també la dedicació al carbó.⁶ Igualment, van optar per negociar amb la neu que sovint els deixava aïllats i convertir-la en una mercaderia de luxe per vendre-la a les ciutats.⁷

La història de la Mussara s'ha de lligar al passat de molts altres nuclis propers que van ajudar a enllaçar les seves arrels a la història escrita del Camp de Tarragona. Així ho palesen els seus orígens medievals documentats –amb nom de procedència àrab–, l'empremta que va deixar el pas d'un cabdill carlista o la construcció d'una església que era el mirall del seu sentiment religiós. D'aquell passat en resten vint-i-tres⁸ edificis ensorrats, l'església i una filera de cases, que dibuixaven quelcom semblant al seu carrer Major i desembocaven al cingle de les Airasses; set edificis més es trobaven als Cinglallons, i set més, disseminats pel nucli. Per davant de l'únic carrer que formaven aquestes cases hi ha una singular bassa que també era l'abeurador dels animals. Més aïllades i enrunades s'hi troben les restes d'un antic refugi excursionista, el xalet de les Airasses, promogut per l'empresari Ciríac Bonet i Escarrer (1871-1934), construït el 1926 per l'arquitecte Domènec Sugranyes Gras (Reus, 1878 - Barcelona, 1938) i propietat del Centre Excursionista de Catalunya (fig. 1 i 2). El poder de seducció que tenia la Mussara per als

excursionistes d'arreu va anar creixent progressivament.

Aquest estudi, però, se centra a investigar la història d'un dels principals edificis del llogarret, l'església de Sant Salvador, que malauradament presenta un estat de conservació molt precari. Les fotografies antigues evidencien una construcció d'una forta presència al nucli degut a les seves considerables dimensions. Arrecerat al seu costat hi ha el cementiri, que estava ben protegit, cuidat i tancat.

Sobre la història del poble, hi ha valuosos estudis que n'han resseguit detingudament l'onomàstica, els vincles amb altres llocs de nom àrab, la seva presència a la literatura comarcal, l'evolució demogràfica o alguns fets socials o personatges, però tots troben a faltar la documentació perduda, especialment just passada la Guerra Civil. Aquesta mancança també es fa notar a l'hora de resseguir la biografia artística de l'església. La seva festa local se celebrava el dia 6 d'agost,⁹ dia de Sant Salvador.

Els treballs d'excavació arqueològica efectuats per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica l'any 2018 per encàrrec de l'Ajuntament de Vilaplana i sota els auspicis de la Diputació de Tarragona han aclarit com era la primitiva església medieval, avantpassada de l'actual. De fet, en el transcurs de l'excavació i la posterior recerca documental han

5. Madoz 1985, 168.

6. Morera s/d, 664.

7. Amigó 2006, 188-189.

8. Amigó 1963, 107.

9. Gras 1907, 26.

Figura 2. El xalet de les Airasses des de l'església, l'any 1926 (© Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya / fons Antoni Bergnes i Serrallach).

L'església vella. Les visites pastorals de 1449, 1656 i 1776

La primera notícia de l'existència de l'església de la Mussara figura en la butlla de Celestí III (*Bulla Celestini III pro confirmandis privilegiis et possessionibus ecclesiae Tarraconensis, an. MCXCIV*), de l'any 1194, on es llegeix «ecclessiam de Almocara».¹⁰

No s'han trobat documents que facin referència a obres al temple, contractació de retaules ni cap altre tipus d'encàrrecs, tot i que és possible que tampoc es conservin. Així doncs, són de gran interès les visites pastorals que efectuaven els arquebisbes de Tarragona o els seus llegats a les diferents parròquies per tal de revisar-ne l'estat.¹¹ Per a la Mussara, i anteriors al segle XIX, només s'han conservat les actes de tres visites, corresponents als anys 1449, 1656 i 1776.

La visita feta el dia 15 de desembre de 1449 és la més antiga que ens ha arribat, i malauradament no aporta quasi informació sobre l'edifici, més enllà de dir que tant l'església com el campanar estaven en bon estat i que només calia assegurar les campanes, que es movien quan tocaven, i arreglar-ne les tremuges (fig. 3, vegeu-ne la transcripció a l'annex 1).

Hi havia un sol altar, dedicat a sant Salvador, amb una imatge seva que llui-

ia una corona d'argent. L'altar disposava d'una creu i una custòdia, ambdues de plata, i estava proveït de cinc tovalles d'altar, purificador i corporals en mal estat, foradats. La roba litúrgica constava de vestimenta completa, i una casulla amb estola i maniple. El cos de Crist es guardava en una capsula d'argent bruta («inmunda», diu el document) en la qual hi havia trossets d'hòstia. Aquesta capsula era dins d'un cofre de fusta sense clau, que al seu torn es custodiava al sagrari, aquest sí, tancat amb clau, però brut de pols, terra i teranyines. Les crismes es guardaven en una petita capsula també sense clau i amb teranyines. Les fonts baptismals estaven en mal estat. L'aigua se n'anava, i per això es conservava en una olla ceràmica que hi havia damunt la tapa de la pica. Dins la pica hi havia aranyes i teranyines, i la tapa no tenia pany. Alguns feligresos van comentar que la pica retindria bé l'aigua si s'hi posava «un tap ben calafatat». L'església estava ben proveïda dels llibres litúrgics necessaris. No hi havia rector (que era el de Vilaplana), però estava al servei de la parròquia com a vicari el prevere Mateu Miquel.

Es mana que per a abans de la festa de Carnestoltes es facin nous corporals, una alba, un cingol i un amit. També s'ordena que es facin claus per al cofre de fusta del sagrari i per a la capsula de les crismes, i que es posi un

10. Villanueva 1851, 301.

11. Si no s'especifica el contrari, tota la documentació referent a l'església de la Mussara procedeix de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, tant de l'arxiu parroquial com de diferents seccions de l'Arquebisbat (Visites Pastorals, Secretaria de Cambra de Govern, etc.).

1. *aurum*

Quodam die dñs Hieronymus domum visitavit missis ad locum illu
relinquere 2 forte orator visitanti inuenit et pignit

Quo cum respiciamus speciosissimum Coepus longitudo et expressit et ordine
In quodam corpore recta immunda et in aliquibus rationis quidem quae repa-
reat et dicitur in quodam repleto proprio suis clavis reat possit per speciem
reat clavis per speciem reat in quibuslibet et in rebus

Poprawa refleksyj i refleksyj w grze w refleksyj i w refleksyj
w refleksyj i w refleksyj

[illegible]

Secundo ostendit aliter de omni subiectum esse per se habere quod
in quo sunt repere et quod magis dea vero contra multa
intra ordinem corporalia quod habet quod est in et una
refilla in parte maius omni dandam fore et in parte corporalia
una alia in parte maius omni dandam fore et in parte corporalia
sub pra. quod.

It ordnauyn qd in facia qd pntos ffor clauz in refecto ubi
 lego dñi et dñi clauz in refecto et clauz in ffor ffor
 dñi ffor et ffor dñi ffor

Sept in the mth recondi segretra in ymagin^e fly glaci^o d^ois o^oaz^off^o
2° of our the mth in lib^oo

Sp. hinc omnia p. hinc Campagne de q. d. hinc p. d. campagne montez.
Ravanne q. d. hinc ad p. d. hinc ad p. d. hinc ad p. d.

2 Kon ist Vater und die Kaiserin Mutter des Kaiser
dieser Memoiren des Kaisers Ludwig des ersten

pany a la pica baptismal. La impressió general és que el temple es trobava en bones condicions però l'interior estava descurat, com n'és una mostra el mal estat de la pica baptismal i el mateix sagrari, ple de brutícia i teranyines.

El 1534 l'església seguia depenent de la de Vilaplana.¹² La següent notícia ens mena ja a finals del segle XVI. El 25 de juliol de 1590 Joan Guerau i Esteve Altés, de la Mussara, fan un contracte amb el pintor reusenc Joan Arnaldís. Acorden que el pintor farà tallar sobre fusta una imatge de la Mare de Déu del Roser de tres pams i mig d'altura, la qual, un cop feta, pujarà a la Mussara i pintarà personalment.¹³

Del segle XVI passem al XVII, a un dels pocs documents conservats de l'arxiu parroquial, que és l'autorització de la fundació de la Confraria del Roser, donada a València el 10 de setembre de 1645, de la mà de fra Francesc Roger, vicari general de la província d'Aragó de l'orde de Predicadors (fig. 4). L'església ja disposava d'una imatge de la Mare de Déu del Roser des de feia cinquanta-cinc anys, com hem vist.

Deu anys més tard, el 1655, l'església era proveïda d'una nova campana. Ho sabem perquè en un manual de debitoris de la parròquia de Vilaplana es va anotar que Salvador Abelló, jurat de la Mussara, i Andreu Roig confessaven deure a Jaume Nebot, negociant de Vilaplana, 20 lliures que els havia deixat per pagar una campana que havia fet Pere Bosch, mestre campaner de Vic (vegeu-ne la transcripció a l'annex 2).

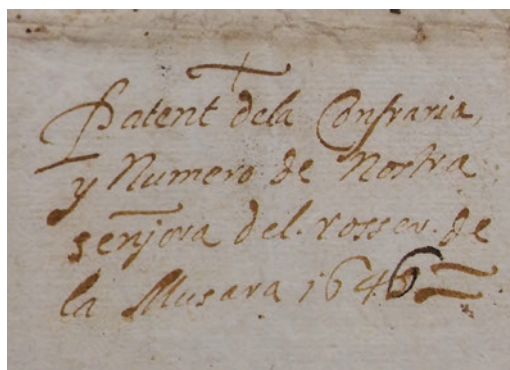

Figura 4. Títol de la patent de la confraria del Roser, any 1646.

Una nova visita de la qual tenim notícia va ser efectuada el 22 de desembre de 1656 per Josep d'Arnes, sota la prelatura de l'arquebisbe Francesc de Rojas-Borja i Artés. El rector deia dues misses els diumenges i festes colendes, i se l'autoritzà també a celebrar dues misses els dies de Sant Salvador, Santa Susanna i altres que li semblés oportú. Antigament hi havia reserva eucarística, fonts baptismals i els sants olis, però en el moment de la visita només hi havia aigua per batejar i a la pica hi faltava la clau i la frontissa. Els olis i el viàtic els pujava el rector de Vilaplana, i com que sempre anava acompanyat d'un llum, sorgí un conflicte entre els de Vilaplana i els de la Mussara per la contribució en cera i oli per al llum que havia d'acompanyar el Santíssim en el costerut camí entre un poble i l'altre (vegeu-ne la transcripció a l'annex 3).

Pel que fa al temple, hi havia tres altars. A l'altar major, que estava sota la invocació de la Transfiguració del Salva-

12. Rovira, Anguera i Ventura 1982, 254-258.

13. Vilaseca 1955, 109-111.

dor, hi havia un retaule amb la figura del Salvador, amb la pintura malmesa «per rahó de les boires y salitre». L'altar de la Mare de Déu del Roser tenia una imatge que també calia repintar. I al darrer, l'altar de la Mare de Déu del Patrocini, hi mancava l'ara, i era «una imatge de pintura», cosa que sorprèn si tenim en compte que la imatge que ens ha arribat és una escultura gòtica de cos sencer i no una taula. A la sagristia es guardava l'orfebreria: un calze de plata que calia daurar, un copó i una patena, una creu de plata sobredaurada «amb la figura de Christo y lo Salvador» i una veracreu de plata; també la roba, suficient, tot i que hi mancaven dos amits i dos cordons. A les campanes hi faltaven «ganchos y cadenetes». Al cementiri no hi havia portes; es mana que les facin els jurats i que reparin la tanca del cementiri perquè no hi entrin els animals.

En conjunt, l'escrit ens dona la imatge d'un temple pobre, amb les imatges mal conservades i amb un servei que té el que és just i indispensable per celebrar missa, segons es desprèn de l'inventari de la sagristia. També notem problemes a les campanes i un cementiri descarat on faltaven fins i tot les portes.

La següent visita pastoral va ser efectuada per l'arquebisbe Juan Lario i Lancis el 15 de setembre de 1776. L'escrit informa que era la tercera visita que feia a aquesta parròquia, però les actes de les anteriors no s'han conservat. Malauradament, és un escrit molt breu que aporta poca informació. Els altars eren tres: l'altar major de Sant Salvador, el de les Ànimes i el de Santa Susanna. Sobta aquesta «substitució»

dels altars del Roser i del Patrocini per aquests dos de nous, i més encara si tenim en compte que reapareixeran anys més tard. La devoció a santa Susanna, però, ja està testimoniada en la visita del 1656, com s'ha vist. Es mana que es fixin bé les ales dels altars, de manera que no sobresurtin més d'un dit del nivell de la taula.

Pocs anys més tard d'aquesta visita s'esdevingué la construcció de l'església nova, de la qual no hem trobat cap referència a l'arxiu parroquial. Per anotacions contingudes en els *Quinque libri* parroquials, sabem d'altres visites (1783, 1787, 1792, 1805), però no se n'han conservat tampoc les actes.

L'església nova. Notícies del primer terç del segle XIX

El 1815 els frares d'Escornalbou van predicar la Santa Missió al poble, segons consta en una anotació dels llibres sacramentals.

Arran de la desamortització del Trienni Liberal, ingressà a la parròquia un lot procedent de la cartoixa d'Escaladei. En tenim notícia mercès a l'anotació que el vicari, Mn. Francesc Capdevila, deixà en el primer llibre de baptismes: «En lo año de 1822, que fou cuant se repartiren los adornos del convent de Escala Dei, yo Fran^{co} Capdevila, vicari de la Muzara, fent la corresponent sol·licitud al Señor Vicari General, me consedí uns ornamentos per selebrar lo Sant Sacrifici de la Missa, que sont amito, alba, manible, estola, y casulla, bosa de corporals, y corporals, tot roba de seda. Dits ornamentos vull servesquiant per adorno de dita Parròquia, y per a

que se li doni entera fe y crèdit o firmo en lo dia 24 de Octubre del any 1822».

La següent visita pastoral de la qual tenim informació va tenir lloc el 16 d'agost de 1828. Es van revisar els cinc llibres parroquials (baptismes, matrimonis, òbits, confirmacions i compliment pasqual), i els llibres de les confraries del Roser i del Patrocini. Té força interès, sobretot, una nota amb l'inventari del que hi havia a la sagristia, on es pot observar un augment de peces d'orfebreria respecte a l'inventari del 1656: dos calzes amb les seves patenes de plata (un amb el peu de coure), una veracreu, una custòdia, un portapau, un conjunt de crismes per als olis sagrats i tres vasos per batejar i oliar els malalts, tot de plata. I també dos globus de plata: un que contenia la reserva eucarística a l'església i un de més petit per administrar el viàtic als malalts. Pel que fa a la roba, hi havia la necessària per celebrar: sis casulles amb els colors que exigia la litúrgia (blanc, vermell, morat, verd i negre), un corporal per cada casulla amb les bosses i el vel corresponents, quatre albes, tres amits, un sobrepellís, tres cíngols, purificadors i sis tovalles per a l'altar major. També esmenta un missal.

El 1833 es refunda la Confraria de Sant Isidre. A l'AHAT s'hi conserva un document solt procedent de l'arxiu parroquial en què fra Bonaventura Cavallé, juntament amb l'Ajuntament i a instància dels majorals de la confraria, supliquen al vicari que proclami novament l'aprovació de la Confraria de Sant Isidre, que ja existia però que s'havia perdut, per tal de renovar el culte al sant i mantenir encès el llum. En una anotació

marginal hi consta l'autorització de l'arquebisbe, donada a Tarragona el 9 de febrer d'aquell any.

El mateix any va haver-hi una nova visita pastoral, referenciada també en els llibres parroquials, però sense més dades. Per a la següent, ens situem ja al 24 d'agost de 1858. A partir d'aquest moment se succeiran cada cinc o deu anys, i a l'AHAT se'n conserven les actes, força més completes que les anteriors. Són les visites de 1863, 1866, 1877, 1890, 1895, 1900, 1910 i 1920.

L'església en la segona meitat del segle XIX i la primera meitat del segle XX

En les visites de 1858 i 1863 hi consten sis confraries: les del Salvador, del Roser, de Sant Isidre, de Sant Antoni, del Patrocini i de les Ànimes. En les visites de 1866 i 1877 desapareix la de Sant Antoni però en neix una de nova: la del Sant Crist i Nostra Senyora dels Dolors. Aquest fet és important perquè sabem que les seves imatges estaven instal·lades a la capella Fonda, que és un cos afegit en la darrera ampliació de l'església, que es degué aixecar, doncs, pels voltants del 1865. En la visita del 1895 continuen actives les mateixes confraries i s'hi torna a sumar la de Sant Antoni, que torna a desaparèixer el 1900, moment en què apareix la de la Puríssima Concepció. Cal destacar la quantitat de confraries –fins a vuit–, que corresponien a tants altars ja presents, doncs, a la nova església.

L'altar major es trobava en molt mal estat el 1858; s'adverteix al vicari que contacti amb l'Ajuntament de Vilaplana per actuar i evitar la seva ruïna total.

També es demana que a la caixa d'almoines de les ànimes s'hi posin dos panys i que una clau la guardi el vicari i l'altra l'Ajuntament.

La visita del 1863 especifica que s'ha de fer una reixa al temple per separar les fonts baptismals de la nau. També proporciona un nou inventari de vasos sagrats i de roba: un calze de plata, un calze platejat, un copó de plata, una creu de llautó, una custòdia de plata i un reliquiari argentat del *lignum crucis*, sis casulles de diferents colors, tres capes i un pal·li. S'ordena tornar a daurar el calze i la patena i fer un nou peu a la custòdia. Així mateix, es mana procurar aconseguir una relíquia del *lignum crucis* –que havia desaparegut del reliquiari– i una casulla vermella, i arreglar una de les capes.

La visita del 1866 ens fa una breu descripció del temple: «Hay una iglesia que se conserva en buen estado. Hay seis altares, los cuatro con sus aras, los dos sin ellas. Hay el titular S. Salvador cuya fiesta se celebra el seis de agosto. Los otros cinco altares se denominan altar de Ntra. Sra. del Rosario, de S. Isidro, de Ntra. Sra. de los Dolores, de las Santas Almas y de Ntra. Sra. del Patrocinio»; i de l'arxiu: «Contigua a la Iglesia hay la casa rectoral donde hay el archivo con sus libros y documentos bien custodiados con puerta cerrada». A partir d'aquesta data es comencen a trobar en cada visita inventaris exhaustius dels objectes de la parròquia.

L'arquebisbe Tomàs Costa i Fornaguera va fer un total de quatre visites a la parròquia de la Mussara. Els problemes detectats tots aquests anys fan referència sobretot a dificultats de

conservació de l'edifici. En la visita de l'any 1890, efectuada a l'estiu, es mana que es repassi la teulada i que s'arrebossin les parets exteriors del temple per protegir-lo millor de les humitats que provoquen les boires. Desconeixem si es va arribar a fer aquesta obra, però el cert és que la fàbrica es va veure afectada per la caiguda d'un llamp el dia 15 de setembre, a les nou de la nit: «Dejóse éste caer al extremo de la cúpula de la torre campanario y por la parte oeste agujereándole todo este costado y toda la parte del sud hasta el asiento de la campana mayor, quedando ésta, por lo mismo, sin poder dar el vuelo; desde este punto se comunicó a la casa rectoral, entrando por el tejado y atravesando dos techos se internó en un dormitorio contiguo a dicho campanario, causando varios desperfectos en el tejado y perjuicios considerables en muebles y prendas del Rdo. Económico; y gracias a Dios que no sufrió este señor más que el consiguiente susto». En un document, Mn. Joan Atanasi afirma que «del grande espanto quedé atónito del todo» i que el llamp li havia malmès una calaixera, un Sant Crist i un quadre, a més d'alguns objectes que s'havien fos. De fet, refereix un altre llamp caigut al mateix lloc feia sis anys amb conseqüències similars, i que el mossèn havia hagut d'absentar-se uns dies per l'espant. El pressupost per reparar els desperfectes ascendia a 498 pessetes i 75 cèntims, que serien satisfetes per l'arquebisbe i el poble en concepte de jornals.

Cinc anys més tard, en la visita pastoral del 1895, hi havia queixes sobre la paràlisi en què es trobaven les confr-

ries: «En vista del estado de decadencia en que se encuentran las cofradías exhortamos al Sr. Regente que procure la completa restauración de alguna de las antiguas como la del Rosario u otra a la que tengan más devoción». El 1900 l'església continuava necessitant reparacions causades per les humitats.

El 12 de juliol de 1907 queia un altre llamp que provocava nous danys al campanar i a la casa rectoral. El paleta que va fer pressupost per arranjar els desperfectes valorava la feina en 416 pessetes, més 300 que caldria invertir per reparar altres parts de l'edifici que necessitaven urgentment un repàs. Mn. Isidre Torres¹⁴ demana també el trasllat de parròquia, per l'estat de neguit que pateix cada cop que s'acosta una tempesta, i recomana que s'instal·li un parallamps.

En la visita del 1910 s'autoritza la compra d'una calaixera per a la sagristia i torna a sortir el problema de les reparacions a les parets del temple. S'annexa un inventari en què es detalla el que hi havia a la casa rectoral: un armari per a l'arxiu, dues taules petites, una taula per menjar, dues cadires, dues gerres per a l'oli i un càntir d'oli, un banc i una perxa.

El 1920, ja sota la prelatura de l'arquebisbe Vidal i Barraquer, s'efectua la darrera visita de què es té constància, en la qual es mana que es reparin els

ornaments sagrats que estiguin deteriorats i que s'arreglin les reixetes dels confessionaris.

L'any 1922 un escrit del rector Mn. Estanislau Sans¹⁵ a l'arquebisbe informa del mal estat del temple: una paret mestra, el cor i el campanar amenacen ruïna. L'Arquebisbat acorda demanar una subvenció de 2.000 pessetes a l'Estat, que no sabem si tingué el resultat esperat. Novament, el 1925 Mn. Francesc Pons Escuté exposava en dues cartes la seva preocupació per la paret esquerra del temple i la casa rectoral, que era inhabitable a l'hivern a causa de les humitats, i les obres que calia fer en dormitoris, balcó i finestres. Finalment, un escrit del 1926 informava que calia reparar la teulada de la casa rectoral i la teulada occidental de l'església, amb un cost estimat de 200 pessetes.

Tots aquests documents confirmen la mala conservació general del temple i la casa rectoral a finals del segle XIX i principis del XX, agreujat, sens dubte, per l'extremada climatologia del lloc.

Una descripció de l'església abans de la Guerra Civil

Per conèixer els últims anys del temple cal recórrer al llibre d'Anton Agustench Bonet¹⁶ on l'autor, habitant del poble i antic escolà, desgrana els

14. Mn. Isidre Torres Balcells (1874-1936) era natural de Blancafort. Ordenat el 1898, va ser assassinat el 24 d'agost de 1936 (<http://www.beatificacions2013.arqtgn.cat/2018/11/27/isidre-torres-balcells-preveres/>) [Consulta: 14-11-2018].

15. Mn. Estanislau Sans Hortonedà (1887-1936) era natural de Maspujols. Ordenat el 1912, va ser assassinat el 23 d'agost de 1936 al seu poble (<http://www.beatificacions2013.arqtgn.cat/2018/11/27/estanislau-sans-hortonedà-prevere/>) [Consulta: 14-11-2018].

16. Agustench 2000, especialment p. 57-63.

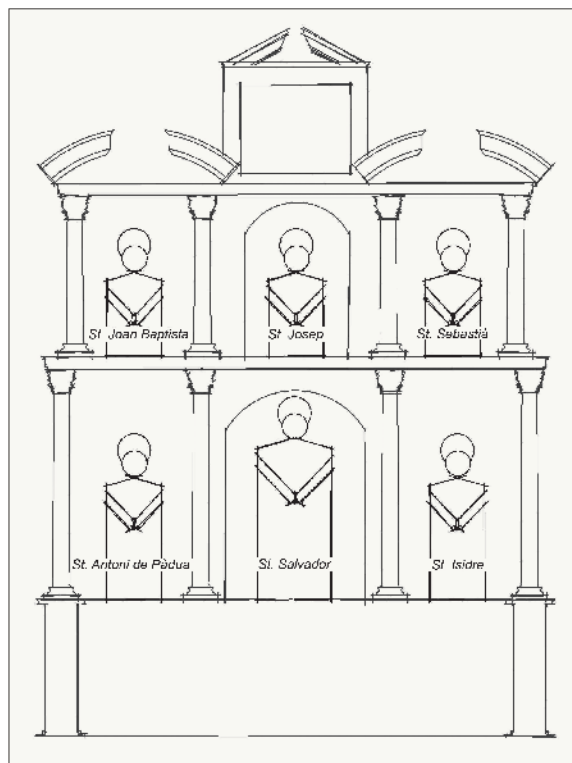

Figura 5. Dibuix esquemàtic del retaule major, segons la descripció del 1924.

records de joventut. Les seves pàgines contenen dades prou interessants sobre el temple i el seu mobiliari, a més d'elements de religiositat popular i antropològics en què no entrarem. Afirmar que a principis del segle xx tothom sense excepció anava a missa. Fins i tot els habitants de certs masos, com el del Pusso del Cingle, que havien de fer dues hores de camí per arribar-hi. A l'església hi havia dues rengleres de bancs que formaven un corredor davant l'altar major, que eren per als homes. Les dones se situaven al darrere, en cadires que eren propietat seva,

mentre que el jovent pujava dalt del cor. Comenta que hi havia un harmònim i tres estendards corresponents a tres confraries: el de Sant Salvador, que era el més alt, el de Sant Isidre i el del Roser. En el seu temps sobreviuen encara dues confraries: la de Sant Isidre i la de la Puríssima, tot i que refereix les de Sant Salvador i del Roser, segons assenyalaven les banderes conservades.

Pel que fa a la descripció acurada del temple, comptem amb un text exhaustiu, que inclou un inventari de l'any 1924 realitzat per Mn. Estanislau Sans i que es conserva a l'AHAT, que serà el que seguirem en aquest capítol. Complementen aquesta informació unes fotografies inèdites anteriors al 1936 conservades a l'arxiu fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya i que reproduïm en aquestes pàgines.

Mn. Sans descriu l'edifici com un temple de creu llatina de 18 x 9 m, de tres naus i sense cúpula, edificat amb materials pobres i greument afectat per les humitats, que eren notables en el paviment enrajolat i provocaven el despreniment dels arrebossats. Hi havia una sola capella –la del Santíssim– i set altars, així com una trona de fusta encastada en un pilar del costat de l'evangeli.

L'altar major tenia un sagrari de fusta daurada. El retaule era també de fusta, vell i corcat, d'estil «renaixement»¹⁷ (fig. 5). Estava daurat, amb tres carrers separats per columnes. Sobre el banc hi havia, al centre i en una fornícula, la imatge de sant Salvador, titular de l'església, d'un metre d'alçada. A dreta i esquerra, respectivament, sant Isidre i sant Anto-

17. No significa que fos necessàriament renaixentista, vol dir estil clàssic o classicista.

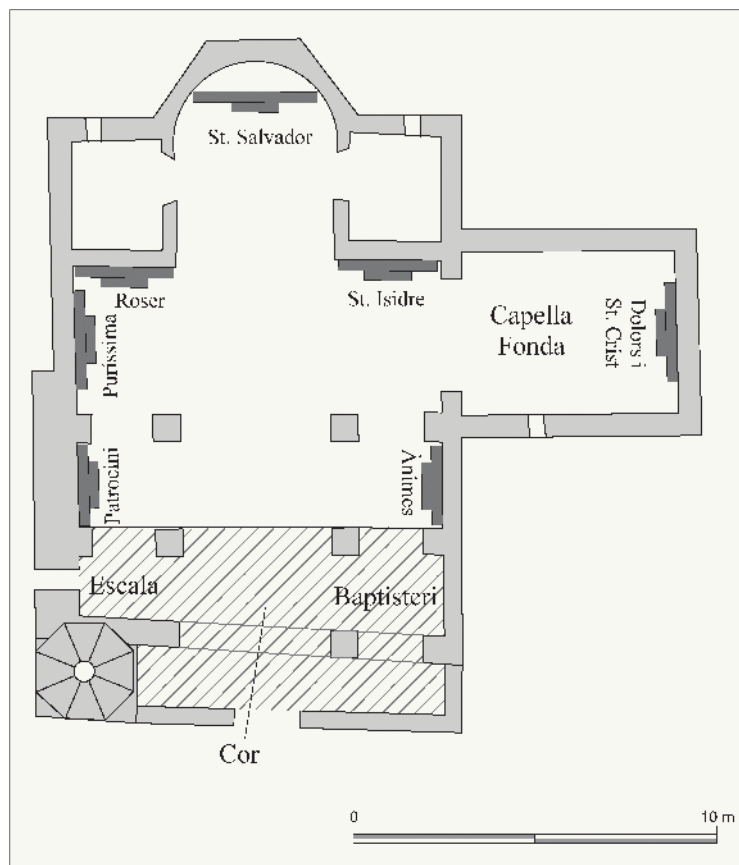

Figura 6. Planta del temple amb la ubicació d'altars i capelles.

ni de Pàdua sobre sengles cornises de 80 centímetres d'altura. Sobre la imatge central hi havia una imatge de sant Josep aixoplugada per una fornícula, flanquejada per sant Sebastià a la dreta i sant Joan Baptista a l'esquerra. Totes aquestes feien uns 55-60 cm. El retaule acabava amb un remat («corona») de fusta. Ornamentaven l'altar major dos santcrists de fusta (un d'ells daurat), dos jocs de sacres de fusta, setze canelobres (dos de metall per a la missa), sis tovalles d'altar, i com a accessoris per il·luminar hi havia dos llums de metall i una aranya de fusta. L'estat de conservació general era deficient, i tenien cura de l'altar el rector i el sagristà.

Les capelles laterals eren les següents (fig. 6). Entrant a mà dreta, a la nau de l'epístola, les fonts baptismals; després la capella de les Ànimes, i a continuació la capella Fonda o del Santíssim; sortint d'aquesta capella hi havia l'altar de Sant Isidre, i a continuació i presidint el temple, a l'absis, l'altar major dedicat a Sant Salvador. A l'altre costat, és a dir, a la nau de l'evangelí, hi havia l'altar de la Mare de Déu de Roser, i donant la volta, l'altar de la Puríssima i a continuació l'altar de la Mare de Déu del Patrocini. El darrer espai estava ocupat per les escales que duïen al cor, al campanar i a l'abadia. Descriurem els espais, doncs, per aquest ordre.

El baptisteri estava situat a la dreta de la porta principal (al costat de l'epístola), protegit per una reixa de ferro. Al centre hi havia la pica baptismal de marbre (76 x 40 cm), que desguassava a un pou sec, coberta amb una tapa de fusta. Ornava la paret del fons un quadre del baptisme de Jesús, i l'espai disposava dels complements necessaris (una petxina platejada per batejar, dues capides, dues tovalloles, etc.).

A continuació es trobava l'altar de les Ànimes, amb un quadre on es representaven les ànimes del purgatori i la Mare de Déu del Carme, que havia estat restaurat per Mn. Evarist Bonet (segons Agustench). Hi havia dos crucifixos de fusta, quatre canelobres negres, dos jocs de sacres de fusta, quatre estovalles i un llum de metall. El cuidava el rector.

El següent espai era la capella del Santíssim, que com hem dit era una ampliació de mitjan segle XIX. A l'interior hi havia dos confessionaris, i l'espai de l'altar estava separat de la resta amb un cancell de ferro (fig. 7). A l'altar, que era de fusta, hi havia el sagrari. El retaule era una gran fornícula que contenia una imatge de Jesús crucificat amb la Dolorosa als peus. A cada costat hi havia un accessori on hi havia representats alguns dels instruments de la passió: martell, estenalles i escala a l'esquerra, llança i canya amb esponja a la dreta. La imatge del Crist feia 120 centímetres, sense comptar la creu, i la Mare de Déu en feia 70. Era una imatge vestida que tenia dos vestits bons de seda i un de dolent. Al mur esquerre hi havia una làmina emmarcada que representava la Sagrada Família i una

llàntia amb llum permanent. L'altar tenia dos jocs de sacres, quatre canelobres de metall, quatre gerros amb flors i quatre tovalles. La capella estava en bon estat i se'n cuidava el rector.

L'altar de Sant Isidre se situava al fons de la nau de l'epístola; estava sobreelevat per uns esglaons i hi havia un retaule amb tres figures. Al centre i emmarcada per una fornícula, una estàtua de sant Isidre; a la dreta sant Salvador, i a l'esquerra santa Susanna. Pertanyien a l'altar dos crucifixos de fusta, dos jocs de sacres de fusta, sis canelobres de fusta daurats i tres tovalles, il·luminat tot per una aranya de vidre. L'altar el cuidava un majoral solter perquè era l'altar dels fadrins.

Al fons de la nau de l'evangeli i en posició simètrica a l'anterior es trobava l'altar del Roser, que havia estat renovat durant els primers anys del segle XX. Era de fusta i també el feien ressaltar uns graons. El retaule tenia una sola fornícula central emmarcada per sis columnes, tres a cada costat. La imatge de la Mare de Déu del Roser, de 50 centímetres d'altura, era més antiga que el retaule i d'un estil diferent. Hi havia dos crucifixos de fusta, tres jocs de sacres de fusta, sis canelobres i quatre tovalles. A més, dos gerros molt vells i una aranya de vidre. En tenia cura el majoral de la confraria.

A continuació es trobava l'altar de la Puríssima o de la Immaculada, també amb l'altar de fusta aixecat amb tres graons. El retaule era una fornícula que allotjava la figura de la Immaculada, vestida. Era força senzill i estava molt malmès a causa de les humitats que havien malmès la fusta. Li pertanyien dos

Figura 7. Una imatge de la capella Fonda o del Santíssim (© Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya / fons Marcel·lí Gausachs i Gausachs).

crucifixos de fusta, dos jocs de sacres de fusta, sis canelobres de fusta, quatre tovalles i dos gerros. L'il·luminava un llum de metall. En tenia cura la mateixa confraria de la Puríssima.

El darrer altar era el de la Mare de Déu del Patrocini (fig. 8). També de fusta, tenia una fornícula que allotjava la imatge gòtica avui conservada al Museu de Reus, i de la qual ja es reconeixia la seva gran antiguitat. La fornícula estava emmarcada per dues lesenes jòniques i estava tancada amb

una porta de vidre. Al seu servei estaven dos crucifixos de fusta, sis canelobres de fusta, quatre tovalles i dos gerros. Hi havia un llum de metall. Mn. Sans ens informa en el seu inventari que la Mare de Déu abans es vestia, i que aquests vestits es guardaven a la calaixera de la rectoria. N'eren tres, un d'ells de molta qualitat. La capella es trobava en mal estat a causa de les humitats. En tenia cura el rector, però tradicionalment ho feia l'última dona que s'acabava de casar.

Figura 8. L'altar de la Mare de Déu del Patrocini (© Arxiu Fotogràfic Centre Excursionista de Catalunya / fons Marcel·lí Gausachs i Gausachs).

Als dos primers trams de l'església, sobre el cancell de fusta, se situava el cor, sobre una volta. S'hi accedia per una escala de deu graons i tenia una superfície de 5 x 8 m. Hi havia dues tribunes obertes com si fossin dos petits cors. Els mobles eren un faristol de forma piramidal i un armari per guardar-hi els llibres, així com cinc bancs vells.

Pel que fa a les sagristies, a la de la nau de l'evangelí es guardava tot el mobiliari convenient per a les robes del culte: armari, calaixeres, etc. I a l'altra, objectes retirats o d'ús ocasional, com ara un sagrari gran i vell, una roda de campanes o el pal·li per a les processons.

Altres objectes existents al temple eren, per a servei de l'altar, un mantell

reial, un temple de fusta i dos faristols; per a les processons, un pal·li amb quatre barres, tres estendards grans (de colors vermell, blau i morat, respectivament) i tres pendons (un d'ells, del Sagrat Cor de Jesús); i per al viàtic, una llanterna de llauna.

L'abadia (fig. 9) mesurava 8 x 10 m. Es dividia en tres alçades. La part baixa estava formada per una entrada o atri, l'estable, la cuina i menjador antics, i una cisterna. El primer pis estava distribuït en quatre habitacions, cuina, menjador i llocs escusats; i hi havia també un segon pis. En general presentava un mal estat de conservació. El 1924

el rector podia disposar de dos petits horts de 5 x 5 m.

L'orfebreria litúrgica també queda reflectida en l'inventari del 1924. Eren dos calzes de plata, dues patenes de plata daurada, una cullereta de plata, un copó de plata, un petit copó per al viàtic guardat en una bossa, una custòdia platejada, una veracreu sense relíquia, dues creus processionals –una de metall (48 x 27 cm) i una de platejada inútil–, una palmatòria platejada, dos jocs de canadelles, dos encensers, dues navetes, dues calderetes amb un salpasser, dos portapaus, una safata i una caixeta de metall per a les hòsties.

Figura 9. La rectoria i, a l'esquerra, l'Ajuntament. Al balcó hi ha Mn. Estanislau Sans, acompanyat d'una altra persona (© Arxiu Reial Societat Arqueològica Tarraconense).

Les robes d'ús litúrgic eren sis amits, tres albes, vuit cingols, tres roquets, dotze corporals, dues pàl·lies, vint purificadors, vint lavabos i dues tovalles. També esmenta dos terns (un de blanc i un de negre), dotze casulles (quatre de blanques, quatre de vermelles, una de verda, una de morada i dues de negres), cinc capes (una de cada color litúrgic), una capa per al viàtic, dos draps per a les espatlles, quatre o cinc estoles soltes velles, tres sotanes per als acòlits (dues de vermelles i una de negra) i tres bonets.

Pel que fa als llibres litúrgics en ús al temple, comencen a fer acte de presència en l'inventari del 1866 fins al del 1924. Hi ha un augment progressiu de llibres. En el primer inventari s'anoten dos missals i un quadern de misses de rèquiem; el 1877 s'hi afegeix un ritual tarraconense; el 1890 s'hi sumen tres manuals; i el 1895 ja hi havia dos missals, dos missals de rèquiem, un ritual gran i vell i tres rituals petits. Finalment, l'inventari del 1924 ens proporciona una llista més precisa, que hem acabat de completar amb la consulta de bases de dades bibliogràfiques. Els llibres litúrgics existents a l'església aquell any eren els següents:

1. Missals. Hi havia dos missals vells que es guardaven al cor. Els dos més moderns estaven en ús. El títol uniforme és *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, S. Pii V pontificis maximi jussu editum, Clementis VIII et Urbani VIII auctoritate recognitum*, corresponents a les següents edicions:

– Venetiis, ex Typographia Balleonica, 1754.

– Venetiis, ex Typographia Balleonica, 1801.

– Matriti, Typis Typographorum et Bibliopolarum Societatis, 1875.

– Turonibus, Typis A. Mame Typographia, 1889.

2. Missals de difunts. Hi havia dos exemplars d'una mateixa edició en bones condicions: *Missae pro fidelibus defunctis tantum deservientes ex missali romano recognito desumptae cum ordinario et canone*. Matriti, Typis Typographorum et Bibliopolarum Societatis, 1868.

3. Rituals. N'hi havia un de gran, recentment enquadernat, i quatre de petits. Aquests últims, d'una edició tarraconina: *Manuale ritualis Ecclesiae et Archidioecesis Tarraconensis iusu Antonii Ferdinandi ab Echanobe et Zaldibar editum*. Tarracone, ex Typographia Francisci Aris, 1853.

4. Antifonaris. Al cor hi havia un sol antifonari, en mal estat, en el qual s'havien escrit a mà els goigs de la Mare de Déu del Roser i els de Sant Isidre. També imprès a Tarragona era l'*Antiphonarium nec non psalmorum, hymnorum et canticorum, laudes Domino canentium, ordine dispositum et accommodatum ad usum parochiarum a Michaele Roigé*. Tarracone, Typis Francisci Aris, 1858.

Com es pot comprovar, la majoria eren edicions de la segona meitat del segle XIX, impreses a Tarragona preferentment (cas dels rituals i l'antifonari, no dels missals perquè no se n'hi havia imprès cap, a Tarragona). Els dos missals antics, ja retirats, segur que havien fet bon servei entre mitjans del segle XVIII i el tercer quart del XIX.

L'arxiu parroquial es guardava a la rectoria, on hi havia també el butlletí oficial de l'Arquebisbat i uns pocs llibres de devoció. La part principal dels llibres de l'arxiu es va salvar dels incendiaris de la Guerra Civil i es conserva a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona.

Pel que fa als *Quinke libri*, s'han conservat complets els registres de baptismes, matrimonis i òbits des del 1773 fins al 1953, que es tanquen, a més de part dels registres de les confirmacions. Els anteriors al 1773 són als llibres de Vilaplana. L'inventari del 1924 referencia una llibreta de compliment pasqual de l'any 1920 que no es conserva.

Han desaparegut els llibres de les confraries que existien el 1924: Confraria de les Ànimes (1849-1924), Confraria de Sant Salvador (1770-1904 i 1904-1924), Confraria de Sant Isidre (1866-1904 i 1904-1924), Confraria del Roser (1738-1904 i 1904-1924), Con-

fraria de la Mare de Déu del Patrocini (1790-1924), Confraria del Sant Crist (1790-1924) i Confraria de la Puríssima (1890-1924). Tampoc s'han conservat un llibre de celebracions de misses *pro populo* des de l'any 1890, una consuetud (1909) i un llibre de comptes del culte parroquial (1851-1924).

A l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona hi ha una capsa amb diversa documentació procedent de la parròquia: un capbreu de la sagristia (1774), un llevador de la renda de la sagristia (segle XVIII), un llevador de la renda de l'església (1794-1814), la fundació de la Confraria del Roser (1645), la refundació de la Confraria de Sant Isidre (1833), fragments d'un manual notarial (1633-1634), testaments (1702-1848), i altres fulls menors que no esmentarem.

Es pot observar com, tret d'algun full solt, la documentació comença en el segle XVIII i és força irregular, si n'exceptuem els llibres sacramentals.

Què ens diu l'edifici? Les fonts arqueològiques

Malum nullum est sine aliquo bono. Aquest adagi llatí, que podríem traduir com a «No hi ha mal que no comporti algun bé», hi escau a la perfecció, a l'església de la Mussara. És cert que l'erosió del temps i, sobretot, la incúria dels homes han malmès profundament l'edifici, fins al punt de posar en serios perill la seva pròpia existència. Per una banda, l'ensulsiada de la coberta i la pèrdua dels arrebossats de les parets, que el deixen a l'abast de les inclemències atmosfèriques, i per l'altra, els nombrosos actes vandàlics que ha patit, han deixat el temple en un precari estat de ruïna. Però, gràcies precisament a això, podem observar-ne l'estructura interna i tot un seguit de detalls reveladors de la seva història que d'altra manera haurien continuat ocults. Al quedar així descarnada, l'església ens ofereix les seves interioritats i ens descobreix els seus secrets. Sembla una ironia que sigui precisament quan està en perill real de desaparició que l'edifici ens permet de conèixer-lo en profunditat.

De fet, la identificació d'alguns d'aquests elements fins ara amagats són els que, en darrer terme, han motivat l'actuació arqueològica que s'ha dut a terme l'any 2018. En concret, les restes d'un campanar de cadireta i d'un arc apuntat, clarament medieval, integrats dins els murs de l'església. Tots ells, indicis de la supervivència de construccions antigues en l'edifici actual.

Tot i que tenim notícies de l'existència de l'església de Sant Salvador des del segle XII, arquitectònicament se'ns presenta com un edifici d'estil classicista que segueix uns patrons arquitectònics típics de finals del segle XVIII i inicis del XIX. Això obligava a plantejar fins a quin punt la construcció de l'edifici d'època moderna havia comportat el desmuntatge integral del temple medieval, o si aquest havia estat reaprofitat totalment o parcialment en la nova obra. El fet d'haver perdut l'arrebossat, la major part dels murs, ha permès analitzar i estudiar els diferents paraments que componen l'església i detectar les superposicions constructives.

Així, fent un recorregut perimetral de l'edifici, es pot constatar el següent:

Al mur de **façana de ponent** (fig. 10) s'hi observa l'existència d'un mur (UE 123),¹⁸ culminat amb les restes d'un campanar de cadireta (o campanar d'espadaña), que sobresurt uns 25 centímetres respecte al mur lateral oest de l'església (UE 125), i que fa angle amb els murs de l'antiga rectoria (UE 117 i 124), de la qual es pot assegurar que formava part. S'hi observa també, just a la part baixa del campanar, l'empremta d'una antiga teulada que devia correspondre a un edifici anterior a la construcció de l'actual abadia.

A la **façana meridional** (fig. 11) s'hi observa com la part baixa del campanar (UE 116) recolza sobre el mur de la façana de l'abadia (UE 115), és a dir,

18. La praxi arqueològica obliga a individualitzar i numerar cada element de forma singular. Així no hi ha confusió possible a l'hora d'explicar-los i, sobretot, de relacionar el text amb les imatges.

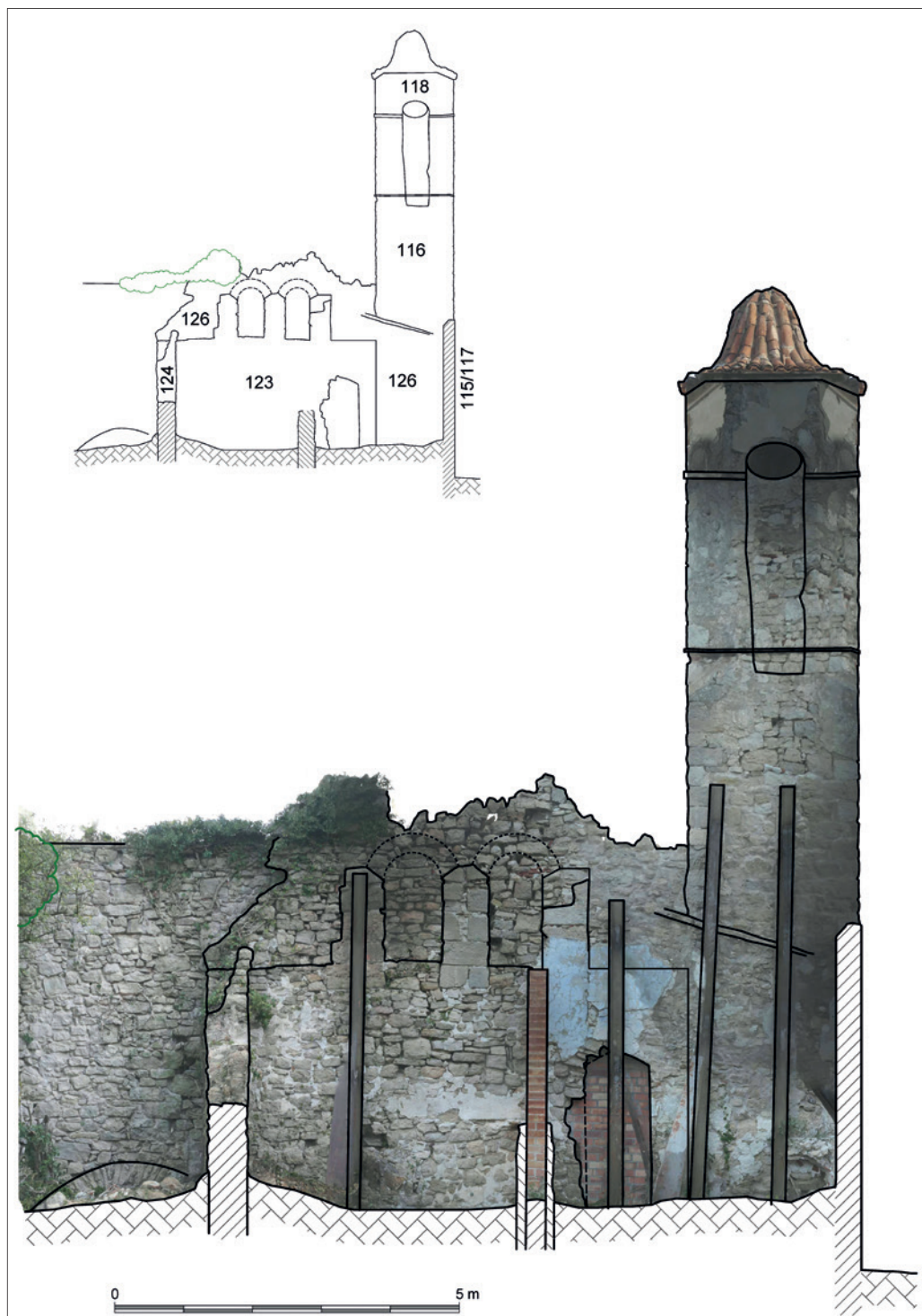

Figura 10. Façana de ponent.

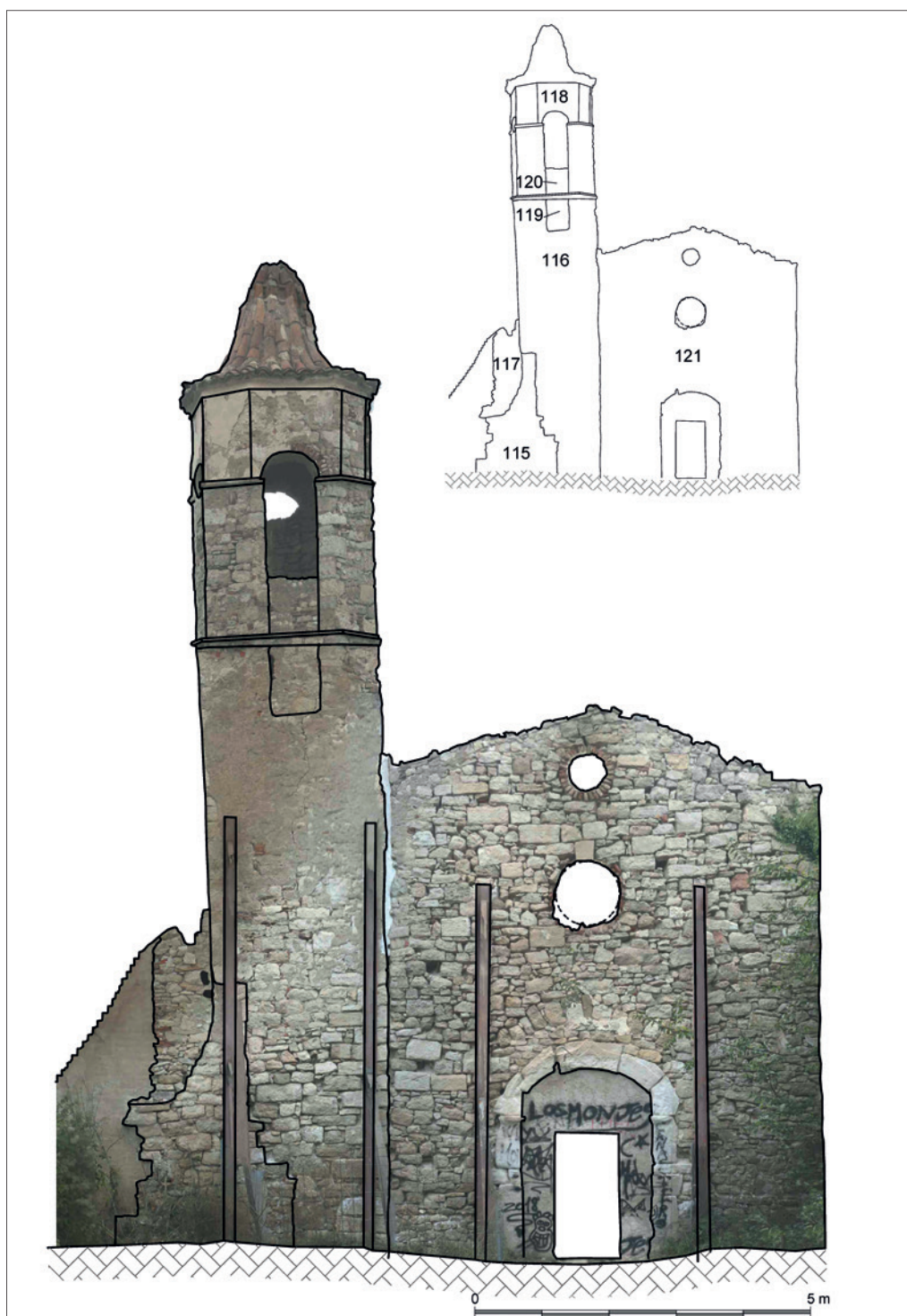

Figura 11. Façana principal.

que és posterior a aquesta. Al mateix temps es constata que la façana actual (UE 121), amb la porta i dos ulls de bou, recolza al campanar, cosa que indica que es va construir amb posterioritat. Destaca, també, la presència de dues inscripcions amb sengles datacions. La primera, a la clau de l'arc de la porta, està molt desgastada, fins al punt que resulta quasi il·legible, i deu datar l'any de construcció de la façana: «1859». La segona és en una dovella que està situada a l'ull de bou de dimensions més grans. Clarament, és un element reaprofitat, i s'hi pot llegir «1794». En aquesta mateixa façana s'hi observen diferents forats quadrats que correspondrien als encaixos de la bastida utilitzada durant la seva construcció.

La **façana oriental** (fig. 12) és, potser, la que presenta més complexitat i al mateix temps la que ens aporta més informació. Aquest costat, des de la façana principal fins a la capella Fonda, està format essencialment per dos murs: la UE 104, que és la continuació del mur de façana UE 121, i el mur UE 112. En aquest darrer s'hi observa un arc apuntat (UE 102) que recolza contra un mur (UE 101) que està tallat i presenta una clara deformació per sobrecàrrega. De fet, es pot veure com el mur s'ha començat a disgregar i a obrir-se lateralment, segurament a causa del sobrepès que devia haver generat el mur UE 112, que s'hi repenja. La prova evident d'això és l'escletxa que s'observa a la vertical del mur UE 101, que denota que el lateral del mur UE 112 s'estava obrint cap a l'esquerra. Això només seria possible en absència del mur de la façana principal (UE 104),

que, de fet, actua de contrafort i evita que aquest desplaçament vagi a més. Amb això se'ns indica que la façana actual és un afegit posterior al mur lateral de l'església. L'interior de l'arc està paredat per un mur (UE 114) que conté un pilar de reforç (UE 103) relacionat amb un dels pilars de la nau central. A continuació, a la dreta de l'arc, trobem els murs que delimiten la capella Fonda (UE 106), que recolza directament sobre el mur lateral de l'església. L'únic element destacable és que engloba un petit contrafort (UE 105), que està alineat amb les pilastres de l'interior de la nau de l'església.

Al **campanar** també s'hi poden veure diversos moments constructius. Tal com ja hem esmentat més amunt, la seva part baixa (UE 116) recolza sobre el mur UE 115, que posteriorment serà la façana de l'abadia, al mateix temps que hi recolza el mur de la façana (UE 121). Això marca una història constructiva en què l'element més antic és el mur de façana de l'abadia, després es construeix el campanar i, finalment, s'aixeca la façana actual. A més, també s'observa com el cos superior (UE 118) és un afegit, com delata un finestral tapiat (UE 119) al cos inferior. El cos superior també presenta una finestra (UE 120) que posteriorment va ser tapiada parcialment.

La resta de l'edifici no presenta cap altre element digne de ser referenciat, i es pot assegurar que la capçalera, l'absis i les dues sagristies són una obra feta en un únic moment. Tots els murs documentats estan formats per pedres irregulars lligades amb morter pobre de calç, i utilitzant, en llocs pun-

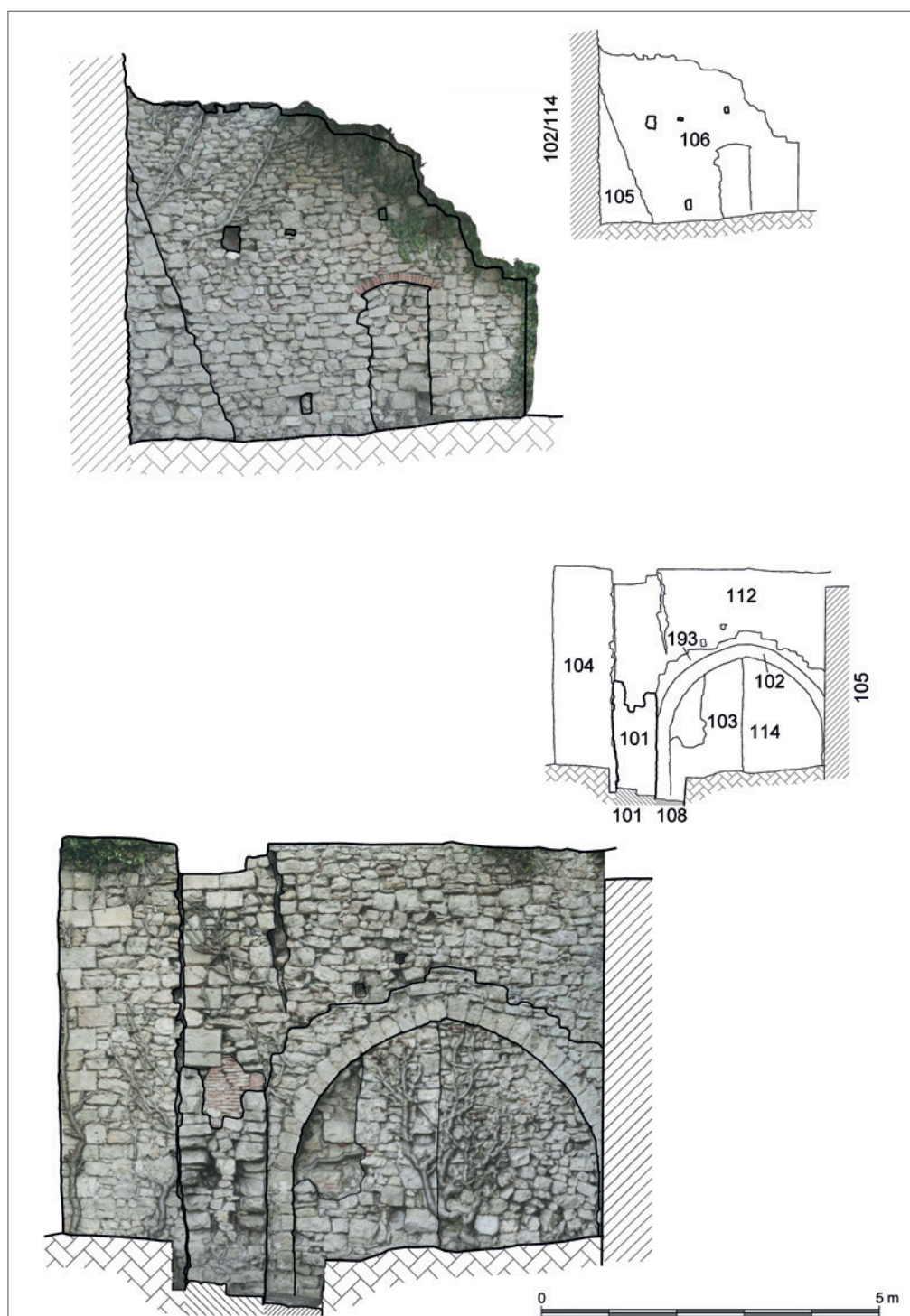

Figura 12. Façana oriental.

tuals, fragments de maons. L'excepció són els murs medievals conservats, que estan lligats amb fang. El voladís de la teulada acaba amb lloses rectangulars de pedra d'Alcover. Aquests elements ens indiquen que l'aspecte final de l'església de Sant Salvador de la Mussara és producte de superposicions o de modificacions de diversos edificis. Un acurat estudi i anàlisi de les diverses parts n'explicarà la història i l'evolució.

Els elements més significatius són el mur amb les restes del campanar de cadireta (UE 123) i l'arc apuntat (UE 102) amb el mur retallat al qual s'adosa (UE 101). Són clarament medievals, testimonis de la primitiva església, de la qual es conserva sencera la façana occidental, coronada amb un campanar de cadireta, i un arc (UE 102), que bé podria ser l'arc triomfal que separava la nau de l'absis o bé un arc d'una de les crugies de l'església. El mur UE 101 seria part de la façana meridional, que estaria tallada en la direcció al cementiri actual. Se'ns configuraria així, de forma teòrica, una església rectangular, de quasi 7,5 metres d'amplada exterior, amb un absis al sector oriental, tal com és litúrgicament preceptiu. Al no conservar-se cap entrada al mur occidental, l'entrada havia de ser, per força, al costat sud.

L'excavació arqueològica

Per tal de confirmar aquesta hipòtesi i poder definir amb més exactitud aquesta església medieval, es va planificar una excavació arqueològica a la zona del cementiri amb la intenció de

veure si el mur UE 101 continuava per sota de la cota de circulació actual i, si fos així, en quin punt començaria l'absis.

Amb posterioritat a la neteja i desbrossament de la vegetació que cobria la zona a treballar, feta per la brigada municipal de l'Ajuntament de Vilaplana, es va replantejar una cala de 6 x 2 metres que portava la mateixa orientació del mur UE 101. Expressament, es van reduir al màxim possible les dimensions de la cala per tal de minimitzar les possibilitats de trobar-hi sepultures, atès que s'actuava al cementiri que havia estat en funcionament fins a mitjan segle XX. L'excavació buscava descobrir la part superior del mur per resseguir-lo i, només en aquells punts que es cregués convenient, procedir a fer un sondatge per veure la seqüència estratigràfica i comprovar si es conservava el paviment original. Les tasques s'allargaren durant deu dies del mes d'octubre del 2018, amb la participació d'un arqueòleg i tres treballadors (fig. 13, 14 i 15).

En aquests treballs es va poder constatar que el mur UE 101, és a dir, la façana meridional de l'església medieval, continuava per sota de l'actual cota de circulació, a uns 50 centímetres de fondària, i es va arribar a detectar l'inici de l'absis, que presentava una planta semicircular.

Es va localitzar l'arrencament d'un segon arc (UE 107), sens dubte, l'arc triomfal que separava la nau de l'absis. En aquest punt es conservava una estructura (UE 109) perpendicular al mur que s'ha interpretat com la sobreelevació de la zona de l'absis, és a dir, l'inici

Figura 13. Vista general de l'excavació.

del presbiteri, en el qual, i just al costat de l'arrencament de l'arc, hi havia un forat de planta circular que devia ser l'encaix d'algun tipus de mobiliari que desconeixem. També es va documentar el paviment (UE 108), que era el que hi havia en el moment de l'enderroc de l'església medieval. La cota d'aquest paviment és la mateixa que avui en dia trobem a la porta d'entrada de l'edifici del segle XVIII-XIX.

L'amplada interna de la nau es pot deduir a partir de l'amplada del mur lateral oest i, sobretot, per la llum de l'arc apuntat UE 102, que es pot veure íntegrament.

Figura 14. Ortofotografia de l'excavació, on s'aprecien la base del mur meridional de l'església medieval –interromput per la fossa d'una tomba– i, a baix, l'arrencament de l'absis. A dalt a la dreta, l'enllosat original, seguit pel fonament de l'escala que separava la nau del presbiteri. S'observa la primera pedra de l'arc i al costat un forat circular.

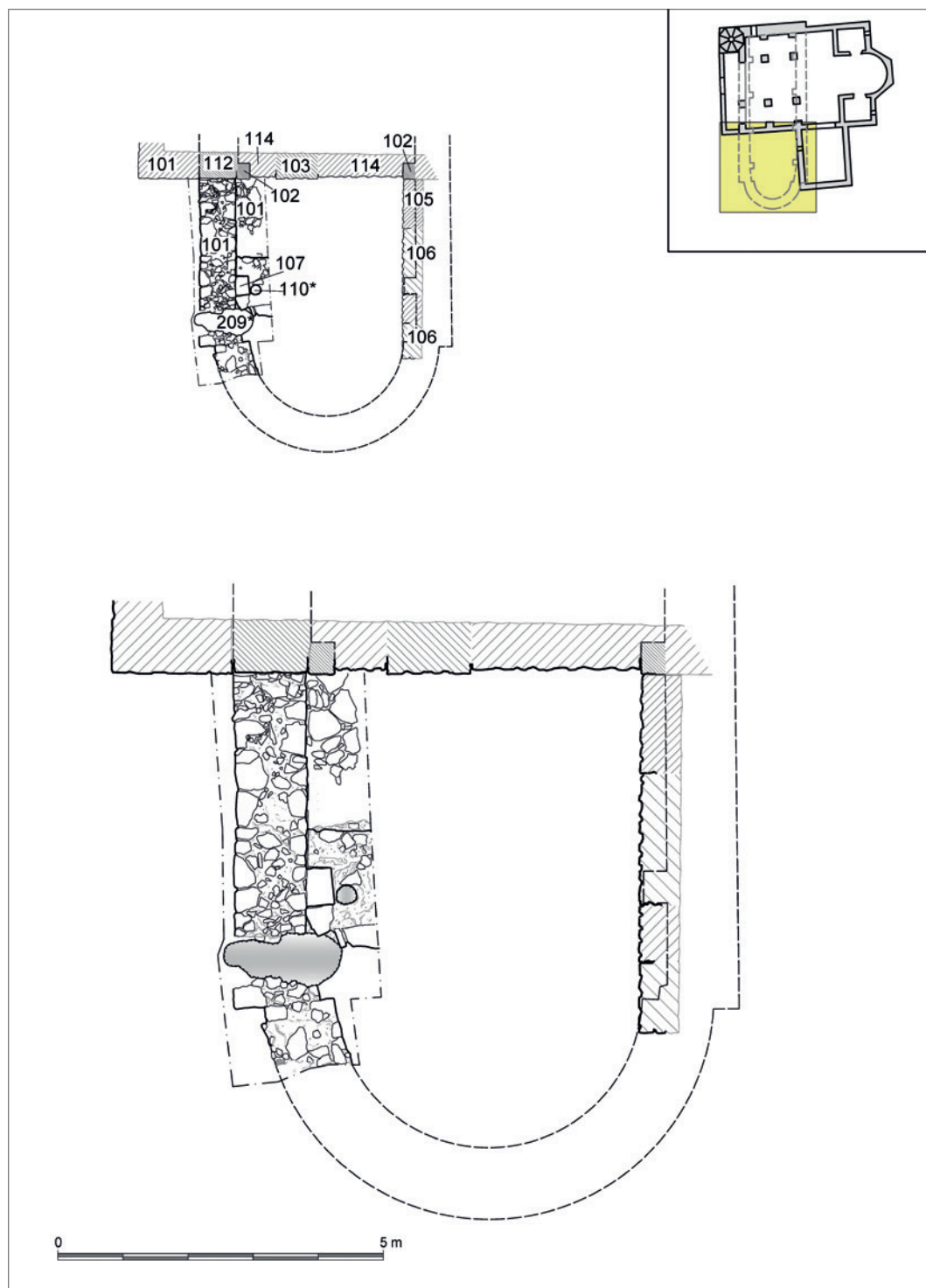

Figura 15. Planta de l'excavació amb la restitució de l'absis.

Pel que fa a l'estratigrafia, es va poder constatar que el mur UE 101, i per tant l'església medieval, va ser completament arrasat fins a uns 40-50 cm d'alçada, i que tota l'àrea s'havia regularitzat amb el material d'enderroc. Un cop anivellat el terreny s'hi va estendre un paviment de calç (UE 204), que conservava empremtes d'encaixos de fusta, el qual s'estenia per sobre del mur arrasat i més enllà dels límits originals de la primera església. En no trobar-hi cap estructura que delimités aquest paviment, es fa difícil interpretar-lo.

Durant les excavacions es va trobar una fossa funerària (UE 209), que tallava el mur UE 101 i estava tapada amb lloses de pedra i coberta per aquest paviment de calç. Poc més se'n pot dir, ja que no es va arribar a excavar i es va deixar en reserva per a treballs futurs.

A sobre del paviment de calç (UE 204) i del nivell d'enderroc hi havia un nivell heterogeni de terra cobert per les restes derruïdes de l'edifici actual.

Simultàniament a les excavacions, es va procedir a fer un aixecament amb escàner làser. Això va permetre generar una planimetria acurada i ben detallada que ha facilitat la correcta lectura dels diversos paraments.

L'església medieval

Sabem que el poble de la Mussara existeix, com a mínim, des del 1173, gràcies a una carta del rei Alfons I a l'arquebisbe de Tarragona que comença així: «Ildefonsus, Dei gratia Rex Aragonum, Comes Barcinonensis et Marchio

provinciae; Totis ipsis hominibus de ipsa muntana usque Tarraconam de Montereal et de Zamuszarra et de Albiol et de Alexar et de totis ipsis locis, salutem».¹⁹ Aquesta data, el 1173, és molt propera al 1154, any de la presa de Siurana a càrrec de Bertran de Castellet i moment en què va caure l'emirat de Xibrana, el darrer regne musulmà de Catalunya, el territori del qual englobava la Mussara.

Seria d'esperar que aquesta incipient població al lloc de «Zamuszarra» ja tingués una església o lloc de culte des del primer moment, però no és fins al 1194 quan trobem una primera referència escrita que ens assegura la seva existència, en la ja citada Butlla de Celestí III. Tret d'aquesta breu referència, es conserva molt poca documentació escrita sobre l'església de la Mussara. De fet, només podem parlar d'algunes visites pastorals, abans comentades, en les quals podem trobar algunes notícies sobre l'estat de l'edifici i altres dades. Això fa que el coneixement històric fonamentat que tenim provingui bàsicament de l'excavació arqueològica i de l'anàlisi de les estructures murals. Aquestes dades han permès definir una línia evolutiva clara, encara que sense poder concretar amb certesa les dates absolutes dels diferents moments que s'han pogut definir.

Com ja s'ha comentat anteriorment, tant el mur amb el campanar de cadireta com l'arc apuntat ens indiquen l'existència d'un edifici medieval. Les excavacions arqueològiques han posat al descobert la part terminal de la fa-

19. Blanch 1985, I, 108.

çana meridional i l'inici de l'absis, així com l'arrencament d'un segon arc, l'arc triomfal.

Es tractaria d'una església, orientada canònicament vers l'est, de nau simple i amb capçalera semicircular. Les seves dimensions es poden determinar a partir del mur amb el campanar de cadireta i de la projecció que es pot fer de l'absis, que tindria un radi de 2,4 metres. Es dibuixa un edifici que faria, exteriorment, poc més de 20 metres de llarg per 7,4 metres d'amplada. Presenta una planta quasi rectangular, ja que la façana oest està lleugerament esbiaixada.

L'interior de l'edifici és d'una sola nau que faria 14,5 metres de llarg per uns 5,1 metres d'ample. L'absis és semicircular però amb una entrada lleugerament trapezoidal. Coneixem un arc i l'arrencament d'un segon, cosa que ens ha permès determinar el ritme de les arcuacions i deduir que en tindria quatre. La coberta seria d'una teulada simple a doble vessant. La seva alçada interior màxima, que es pot determinar gracies a l'arc conservat UE 102, seria d'uns 4,4 metres, mentre que l'exterior, fins a la carena de la teulada, seria d'uns 5 metres, aproximadament (fig. 16). Els murs laterals tindrien uns 3,5 metres d'alçada. Els murs, fets amb maçoneria de pedra sense treballar lligada amb fang, tenen un gruix aproximatiu d'1,1 metres.

A la façana occidental s'aixecaria un campanar de cadireta, de dos ulls i uns 4 metres d'amplada per uns 3 metres d'alçada. Actualment són visibles les impostes de les arrancades dels arcs, i això ens ha permès determinar que les obertures on es penjarien les cam-

Figura 16. Secció restituïda de l'arc apuntat que es conserva.

panes feien 1 metre d'amplada per 2,3 metres d'alçada.

S'ha conservat un petit segment del mur sud just al costat de la base del campanar a l'interior de l'església actual, i allà s'observa el negatiu de l'extra-dós d'un arc que, per força, ha de correspondre a la porta original (fig. 17). Si es té en compte l'amplada que havia de tenir aquest arc, es pot afirmar que la porta medieval estaria situada just davant de la porta actual, exactament enmig de la segona crugia. Aquesta és una situació molt corrent en les esglésies romàniques, ja que, de fet, la majoria tenen la porta d'ingrés al terç inferior del costat llarg.

En les excavacions es va detectar un petit sector del paviment, fet amb lloses irregulars de pedra plana dipositades sobre un llit de morter. S'ha de remarcar, però, que aquest paviment correspon al moment final d'aquesta església, just abans de ser derruïda al segle XVIII. Podria ser que el paviment original medieval estigués a una cota inferior.

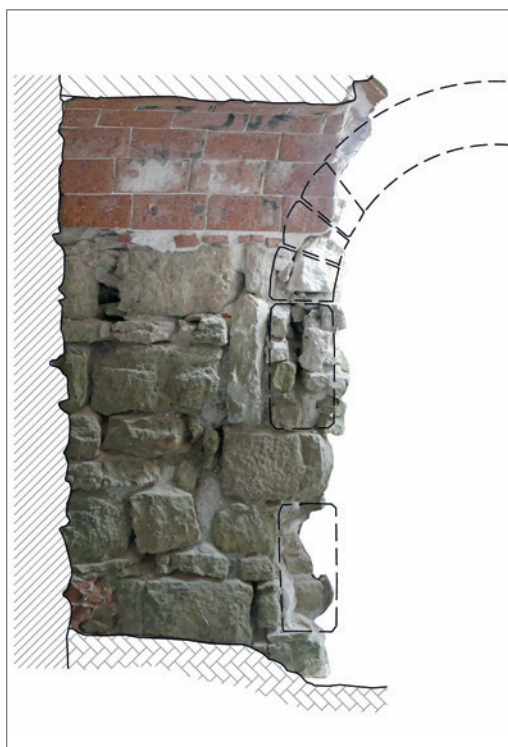

Figura 17. Restes de la porta de l'església medieval.

Durant els treballs no es van excavar les fonamentacions, raó per la qual no s'ha pogut determinar la cronologia exacta d'aquest edifici. La tipologia constructiva i la planta són clarament medievals, i molt probablement som davant de l'edifici de finals del segle XII.

És cert que l'arc apuntat (UE 102) correspon a un tipus més propi de mitjans del segle XIII i del XIV que no de finals del XII, però no es pot descartar que sigui un afegit posterior. De fet, els muntants dels arcs estan adossats als murs i no lligats a ells, com seria d'esperar si s'haguessin construït alhora. Així que no és aventurat dir que, molt probablement, ja en època medieval a

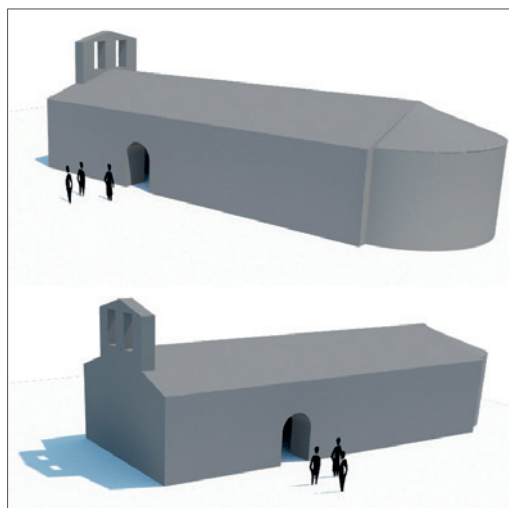

Figura 18. Dues vistes de l'església medieval de la Mussara (imatge: Ivan Fernández).

l'església s'hi va fer una reforma en la qual es devia millorar la coberta, i seria en aquesta reforma quan es bastirien els arcs.

La superfície útil d'aquesta església, és a dir, l'espai destinat als feligresos, seria de poc més de 70 m², que la faria apta per acollir entre 20 i 30 fidels (fig. 18).

La planta de l'església medieval de la Mussara és pràcticament calcada, tant en forma com en dimensions, de la de les esglésies de Sant Miquel de Montclar (Pontils, Conca de Barberà), Santa Fe de Montfred (Talavera, la Segarra) i Sant Pere de Savella (Conesa, Conca de Barberà), totes construccions del segle XII (fig. 19). Aquestes edificacions presenten la singularitat d'estar compostes per una nau simple, rectangular, que es connecta a l'absis, semicircular i adossat, mitjançant un estretament de l'inici del presbiteri en forma de trompa.

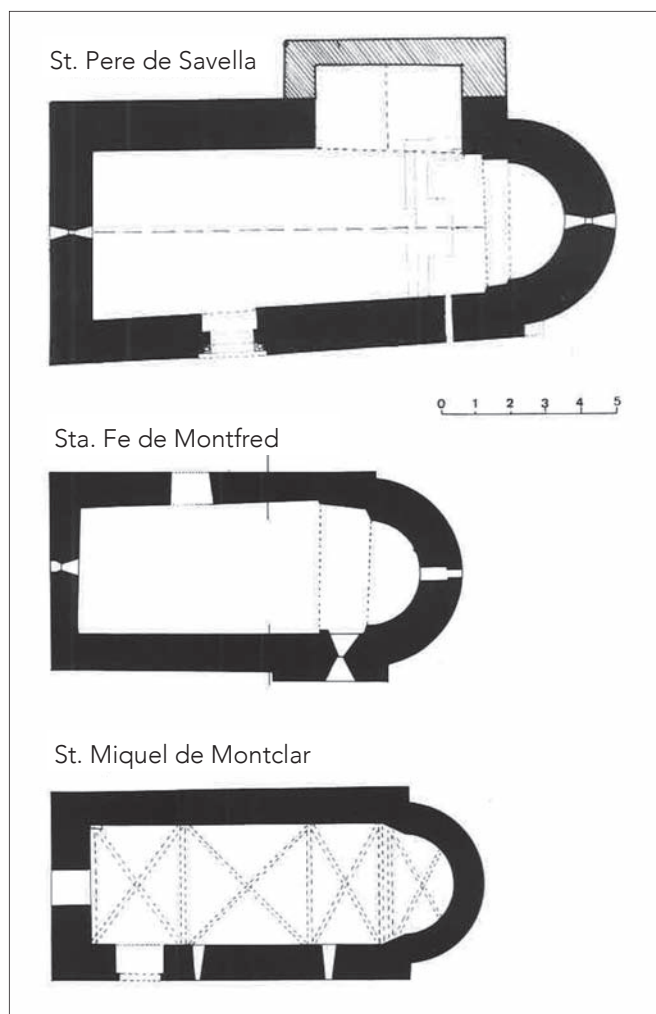

Figura 19. Planta de les esglésies de Sant Pere de Savella (Conesa), Santa Fe de Montfred (Talavera) i Sant Miquel de Montclar (Pontils).

El campanar

En un moment indeterminat, que podem situar aproximadament entre els segles XV i XVII, es construeix un edifici adossat a la façana de ponent de l'església, possiblement una primera abadia. Això comporta l'amortització del campanar de cadireta, que quedaria imbuït dins el mur del nou edifici.

Aquesta construcció sobresortiria uns 2 metres de la façana sud de l'es-

glésia. Desconeixem la raó per la qual aquest edifici s'avança a la façana de l'església, però es pot especular amb la possible existència d'un espai porxat en aquest lloc que marcaria el límit de la nova edificació.

No seria gens rara la presència d'un porxo just davant l'entrada que serviria per acollir-hi activitats tant religioses com civils. En aquest sentit, coneixem un document del 1403 que convoca els habitants dels pobles del comtat de

Prades. En citar el lloc on s'ha de fer la reunió de cada poble, sempre explicita «in quodam portico sive portxo», la qual cosa ens indica que les esglésies dels pobles de l'entorn tenien un porxo adossat al temple.²⁰ Sabem també que el 20 d'abril de 1341 els síndics de la Mussara, Capafonts, Arbolí, Mont-ral, La Febró, Farena i Samuntà es reuniren a l'església de la Mussara per retre homenatge al nou comte de Prades, l'infant Pere II.²¹ No s'esmenta específicament cap porxo, però confirma que el temple era usat també per a determinades cerimònies civils.

La inutilització del campanar de cadireta va comportar forçosament la construcció d'un nou campanar, aquest cop en forma de torre: una estructura de planta quadrada de 2,1 per 2,7 metres i una alçada mínima de 10 metres.

Que el campanar és posterior al mur d'aquesta suposada primera abadia es pot observar clarament a la part inferior de la seva cara sud, on la cantonada, clarament marcada per una cadena de carreus, desapareix i recolza sobre una estructura precedent, que és la continuació de la façana de l'abadia.

L'existència de finestres a uns 9 metres d'alçada, just per sota la cornisa que serveix de base a la secció octogonal del campanar, ens indica clarament que aquesta era l'alçada original i que després seria recrescut a un segon nivell. Òbviament, desconeixem com era la coberta d'aquest campanar primigeni, ja que va ser desmuntat en ampliar-se.

Un dels elements que destaquen al campanar són uns carreus amb creu grega inscrita que s'ubiquen a les cantonades, al capdamunt del cos quadrangular de la primera fase. Són visibles els situats a les cantonades NE i NO, mentre que en les altres és possible que restin sota l'arrebossat (fig. 20). És clar que aquestes creus tenen un sentit, possiblement de protecció de l'edifici. Datem el campanar al voltant del segle XVI, i per tant aquestes creus deuen ser de la mateixa època, si

Figura 20. Carreus amb creu grega inscrita del campanar, angles NE (dalt) i NO (baix).

20. Vernet 2016, 70

21. Gort 1984, 99.

no és que s'hi reutilitzessin pedres més antigues. Coneixem una vella fotografia on es veu un bloc de pedra idèntic, solt, situat a la plaça davant l'església, ara perdut (fig. 21). La imatge fou captada per Isidre Valentines i ens permet apreciar algun detall interessant. Per exemple, que representa una creu processional, ja que d'un dels braços en surt una espiga.

Els paral·lels d'aquest tipus d'elements són presents en diversos temples catalans, però malauradament es tracta quasi sempre de pedres reaprofitades en murs més moderns. L'exemple més proper que coneixem és a l'església de Sant Ramon del Pla de Santa Maria (Alt Camp), on figura una creu semblant en un carreu de la façana.²² Destacaríem també la de l'església de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà), un temple romànic amb un carreu amb creu que està reaprofitat a la façana del segle XVIII. En aquest cas també es tracta d'una creu processional com al de la Mussara, amb una espiga.²³ Encara es poden esmentar creus similars a Sant Pere de Monistrol (Gaià, Bages)²⁴ i a Santa Coloma (Siurana, Alt Empordà).²⁵

L'església nova

Al llarg del segle XVIII, en consonància amb l'evolució demogràfica del Principat, la població de la Mussara

Figura 21. Carreu amb creu grega inscrita, actualment perdut (© Arxiu Reial Societat Arqueològica Tarraconense).

va anar creixent, al mateix temps que les millores en les tècniques agrícoles comportarien una significativa millora econòmica de les diferents comunitats del Camp de Tarragona. En aquest moment la indústria de l'aiguardent comença a agafar importància, fins al punt que l'extensió del conreu de la vinya cada cop es fa més gran. De fet, a Vilaplana arriba a ocupar més del 40 % de tot el territori municipal. A la Mussara, per raó de la seva situació orogràfica, la vinya, si és que hi era, devia ser-hi de forma testimonial, però de segur que també es va beneficiar d'aquesta puixança econòmica.

22. Virgili 2016, 31.

23. <http://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=10756> [Consulta: 14-11-2018].

24. <https://www.gaià.cat/adreces-i-telefon/sant-pere-de-monistrol.html> [Consulta: 14-11-2018].

25. <http://janonomar.blogspot.com/2017/01/la-llegenda-del-gegant-del-castell-de.html> [Consulta: 14-11-2018].

Això explicaria l'increment demogràfic que es documenta en els diferents censos. Així, es passa dels 22 habitants (entre la gent del poble i dels masos) de l'any 1497 als 77 documentats l'any 1763 (vegeu annex 4). Amb aquest augment de població, l'església medieval –recordem que estava pensada per a unes 20-30 persones– havia quedat petita. Aquesta necessitat de poder acollir més feligresos va venir acompanyada pel creixement de la capacitat econòmica, cosa que va fer possible afrontar la construcció d'una nova església, que és, amb alguns canvis, la que podem observar actualment.

Aquest creixement econòmic va quedar, si no parat, almenys frenat a finals del segle XVIII, moment en el qual hi ha l'anomenat Rebombori del Pa (1789), revolta popular a causa de la carestia i l'encariment del pa, i la Guerra Gran (1793-1795), entre el regne d'Espanya i la França revolucionària, que, malgrat la seva brevetat, va ser molt onerosa per al Principat. Però poc hi devien influir aquests fets, a la Mussara, ja que és precisament en aquest període quan s'enderroca l'església medieval i se'n construeix una de nova.

No s'ha conservat cap contracte ni coneixem cap altre document que ens indiqui quan es va decidir executar la construcció del nou edifici. No obstant això, disposem d'una data, conservada en una dovella reaprofitada a l'ull de bou de la façana, que ens indica que

Figura 22. Clau d'arc reaprofitada a l'ull de bou de la façana, any 1794.

degué ser l'any 1794 (fig. 22).²⁶ Tot fa pensar que aquesta pedra estaria disposada a la façana original del nou edifici i que indicaria l'any de consagració del nou temple. Seria posteriorment, en una reforma de la façana que comentarem a continuació, que aquesta inscripció es canviaria de lloc i es recol·locaria en la seva posició actual com a recordatori.

La nova església, seguint els preceptes litúrgics del moment, hauria de presentar el portal d'ingrés al lateral curt, de tal manera que hom, a l'entrar, sempre estaria de cara a l'altar. Com que el lloc de la porta s'havia de mantenir per força al lloc original, ja que estava enfrontat a l'espai que feia de plaça, no va tocar cap altre remei que girar l'església 90° perquè la seva orientació, en lloc de ser la canònica oest-est, fos sud-nord.

26. La revisió de fons notariais d'aquests anys dels pobles dels voltants –inclòs Reus– no ha donat cap resultat.

L'edifici respon a una estètica del Barroc tardà finisecular, amb un model de planta que obeeix a uns cànons totalment funcionals, aprofitant el que s'havia construït en altres èpoques de cara a l'estalvi econòmic. Així, per construir la nova edificació es va enderrocar bona part de l'església medieval, però se'n van respectar alguns elements, segurament per economia de treball. Se'n va salvar la façana oest, la del campanar de cadireta, ja que formava part de l'abadia, i part de la façana sud, que va servir per configurar el costat curt de la nova església. També es va conservar el tercer arc de la nau medieval, que va ser paredat (fig. 23). La resta va ser completament derruïda. Els murs medievals conservats van servir per a la nova construcció, proporcionant un estalvi significatiu tant de temps de treball com de material, i van ser recrescuts fins a assolir la cota desitjada. A l'exterior de la façana oriental, just a l'alçada de la primera línia de pilars interns, s'hi observa un petit contrafort (UE 105) fet per contrarestar l'empenta lateral de la volta.

L'església es va plantejar com una nau central i dues naus laterals, de mides ben reduïdes, que el que feien era reblar els suports de l'edifici i allotjar els altars laterals, i amb un absis profund semicircular flanquejat de dues petites sagristies. Eren naus que es trobaven a la mateixa alçada que la central. Com en altres esglésies de l'arxidiòcesi tarragonina, es va preferir, de manera tardana, optar per la connexió visual del seu interior, propi dels temples de planta de saló. És un model molt difós

Figura 23. Arc medieval paredat i amortitzat per l'església nova, des de l'interior.

a la zona de l'actual Priorat o en pobles del Baix Camp com ara les Borges del Camp o Vinyols. En un espai petit com el de la Mussara es guanyava perspectiva i profunditat i el feia més compacte i unitari. De fet, la planta és un rectangle dividit per tres trams, creuer amb uns braços que no sobresurten de la nau, i sense cúpula, i amb una coberta resolta amb volta de canó al presbiteri i voltes d'aresta a la resta, inclosa la capella Fonda, que s'edificaria més tard, a mitjan segle XIX (fig. 24). D'aquest rectangle en sobresurt l'absis semicircular, i de planta de tres costats per l'exterior. L'altar estava sobreelevat per uns es-

Figura 24. Imatge de l'interior del temple que mostra la coberta amb voltes d'aresta i l'absència de cimbori (© Centre de la Imatge Mas Iglésias de Reus / Claudi Arnavat Vilaró).

glaons.²⁷ A cada costat de l'altar hi havia una sagristia. L'edifici devia ser força fosc, malgrat l'ull de bou de la façana i un òcul superior, ja que no presenta cap finestra. Només la capella Fonda i les dues sagristies disposaven cadascuna d'una petita espitllera. L'església tenia cor, i les escales que hi menaven permetien també entrar a l'abadia directament.

27. Gavín 1980, 103.

Les dimensions externes de l'església, sense comptar l'absis, són d'11,6 per 16,8 metres, que configuren un rectangle que presenta una proporció (relació entre amplada i llargada) de $\sqrt{2}$. Aquesta és una proporció molt usada en arquitectura, i que es basa a construir un rectangle a partir d'un quadrat, que defineix la longitud del costat curt, i de la diagonal d'aquest mateix quadrat, que defineix el costat llarg. A la Mussara, la part de les naus destinada als feligresos és quadrada, de forma que el mestre d'obres va poder dissenyar de manera fàcil i eficient tot l'edifici. De fet, en secció, la relació entre l'amplada de l'edifici i la seva alçada presenta la mateixa proporció. La nau configura un espai pràcticament quadrat d'uns 10 metres de costat amb quatre pilars, dos dels quals devien suportar un cor. En total, l'espai destinat als fidels és d'uns 100-125 m², que permeten acollir amb comoditat unes 50-80 persones.

La coberta de l'església era amb una teulada a doble vessant i tenia una alçada màxima –és a dir, fins a la carena– d'uns 8,5 metres. Aquesta alçada era només 1,5 metres més baixa que la del campanar (10 m), que devia passar pràcticament desapercebut. Per aquesta raó es va recreïxer, tapiant els finestrals existents i afegint-hi un cos octogonal de 4 metres d'alt coronat per una teulada cònica d'1,5 metres. Aquest nou cos tenia quatre finestrals per a les campanes, alguns dels quals, en un moment posterior, van ser paredats parcialment, quedant reduïts pràc-

ticament a ulls de bou. Aquest segon cos, més compacte, va ser rematat per la teulada, que mostra una notable inclinació.

L'ampliació del segle XIX

Els murs de l'edifici medieval, que tenien uns 3,5 metres d'alt, van ser construïts i pensats per suportar un pes i unes forces específiques. Així que no és d'estranyar que tinguessin problemes d'estabilitat quan van ser recrescuts amb els murs de l'església nova, que implicava, entre altres coses, duplicar pràcticament la seva alçada.

Això es veu molt bé al mur UE 101, que està deformat pel sobrepès, una deformació, per raó de força, que afectava la integritat del mur superior, en aquest cas la part alta de la façana, que es devia estar començant a obrir, tal com es pot observar a partir de la gran escletxa que hi ha al mur UE 114 just a la vertical del mur UE 101.

La solució va passar per enderrocar tota la façana i fer-ne una de nova més avançada, fins a la línia marcada pel campanar, que, d'aquesta manera, de ser exempt, va passar a quedar englobat dins l'edifici. Sabem la data de construcció d'aquesta nova façana, 1859, gràcies a la inscripció que hi ha (de fet hi havia, ja que ara és pràcticament il·legible) a la clau de l'arc de la porta (fig. 25). Se seguia així una tradició bastant usual, que era la d'assenyalar l'any de l'acabament de les obres dels edificis a la part superior de la porta d'entrada. Seria d'esperar que així fos també

Figura 25. Clau de l'arc de la porta principal, on fa alguns anys encara s'hi podia llegir la data 1859.

en la construcció de l'església nova i que, per motius de memòria històrica, es volgués recuperar aquesta indicació reutilitzant la pedra gravada amb l'any (recordem-ho, 1794) a la nova façana.

Detectem dues intervencions més a l'edifici de l'església nova, una de menor, l'obertura d'una porta que comunicaria l'interior amb l'abadia, i una de més important: la construcció d'una capella de 26 m². Aquesta era coneguda com a capella Fonda i, encara que no en sabem la data de construcció, és mencionada per primer cop en una visita pastoral de l'any 1866. Aquesta capella seguia la pràctica dictaminada pel Concili de Trento de disposar d'una capella addicional per al Santíssim. La de l'església del poble veí, Vilaplana, es construïa el 1930 ocupant part de l'antic cementiri, ja amortitzat.²⁸ Els vells cementiris es convertien en

28. Vernet 2016, 275.

terrenys idonis per ampliar els edificis religiosos adjacents. Així, els veïns del poble de l'Albiol usarien part del cementiri també per construir la seva església de nova planta.²⁹

Es podria plantejar, doncs, la idea que a finals de la dècada dels anys cinquanta del segle XIX l'església de Sant Salvador va ser objecte de diverses intervencions bastant significatives, com ara la construcció d'una nova façana i d'una capella que, pràcticament, amplia un 50 % la superfície de l'edifici. Va ser precisament en aquest moment quan la Mussara va arribar a assolir el màxim nombre d'habitants: 323, en el cens del 1857 (vegeu l'annex 4).

Aquest és, històricament, un període políticament tranquil en el qual ja s'han superat els efectes de la segona carlinada (1846-1849) i encara queda lluny la Tercera Guerra Carlina (1872-1876). Cal recordar l'impacte de les guerres carlines en aquestes contrades, i esmentar la història del guerriller Isidre Pàmies, àlies *Cercós*, mort per ferides de combat el 1873 i suposadament enterrat a la Mussara.³⁰

A partir d'aquest moment no coneixem cap altra intervenció arquitectònica mínimament significativa, i podem assegurar que l'edifici que es podia observar als anys seixanta del segle passat era, en essència, el mateix que es va acabar de definir a mitjans del segle XIX (fig. 26).

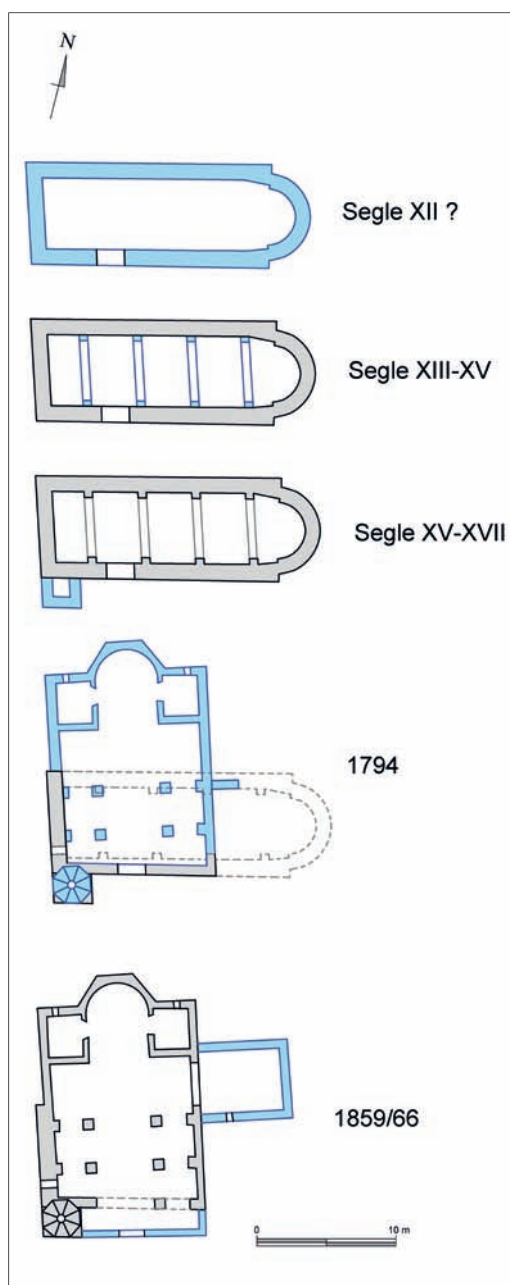

Figura 26. Planta evolutiva del temple.

29. Serra 2015, 38.

30. Manent 1979.

Alguns aspectes eclesiàstics de l'església de la Mussara a la segona meitat del segle XVIII

Al Camp de Tarragona, una de les èpoques de més dedicació a la construcció arquitectònica fou, sens dubte, la del Barroc. Un millor aprofitament dels camps de cultiu va generar un impuls econòmic que va permetre invertir en obres d'art i monuments. Així, l'església en va ser una de les més beneficiades, ja que l'augment demogràfic necessitava temples més grans i en millors condicions que els heretats d'èpoques passades.

Que a la Mussara arribés aquesta inèrcia més relacionada amb el món de l'art no era inusual. Segurament els seus habitants no restaren del tot aïllats de les modes artístiques vigents perquè les podien veure als pobles més propers. La manifestació de la prosperitat econòmica i de la fe dels homes del segle XVIII també va revertir en els pobles amb els quals els mussarencs tenien més contacte. Per exemple, a Mont-ral s'atreviren, a finals del segle XVIII, a refer el campanar de la seva església per fer-lo més esvelt i a engalanar l'interior del seu temple amb un nou retaule dedicat a sant Antoni, encomanat al prestigiós escultor vallenc Lluís Bonifàs Massó (1730-1786), que s'havia d'enllestir el 1770.³¹ Cap a final d'aquell segle, a l'Albiol no tingueren por de bastir un temple parroquial de nova planta, el de Sant Miquel, i els habitants de Capafonts ja pensaven a disposar d'una nova església, la de

Santa Maria, que arribaria un cop traspassat el segle XIX. A Alforja construïren un nou campanar a finals del segle XVIII, que és un dels més distingits dels voltants. Més a prop encara, Vilaplana aixecava la seva nova església de la Nativitat. La seva sagristia encara no s'havia acabat el 1765, i, a més, Antoni Ochoa, membre d'una prestigiosa nissaga d'escultors, va residir a Vilaplana entre 1739 i 1747. Igualment, el 1751 s'empenia el retaule major i el retaule del Roser a Vilaplana. Tot plegat demostra una població que s'arriscava per embellir la seva església, malgrat les despeses econòmiques que pogués generar aquest immens esforç col·lectiu. De ben segur que els habitants de la Mussara van observar a Vilaplana el treball de diversos mestres de cases actius pels pobles dels voltants i amb cert renom. Per exemple, la nissaga dels Monguillot de l'Aleixar o els Calero. Per tant, d'una manera o altra percebien tot aquest moviment constructor i artístic.

Enderrocar una església vella i construir-ne una de nova implicava també millorar l'habitatge del rector i emparaular una part de la collita per construir aquella obra. El XVIII va ser el segle de la construcció de nombroses esglésies en bona part del Principat, i també el dels canvis a les seves abadies. El poble, que ja havia destinat una bona part de la seva inversió a la fàbrica de

31. Mata i París 2006, 228.

l'església, acabava acceptant d'hipotecar les seves collites per aconseguir una nova abadia.³²

Hom té diverses notícies referents als passos que van fer els rectors que tenien cura d'aquella parròquia sobre la reforma de l'abadia, ja des de la dècada dels anys seixanta del segle XVIII, per tal de consolidar la seva situació econòmica. El poble, com tants d'altres de l'arxidiòcesi, sortiria beneficiat del nou pla de vicaries que s'implantaria pocs anys després. Així, el 1762 Josep Barberà, prevere i beneficiat de la vila de l'Alforja, Josep Martí, prevere de l'Aleixar i del lloc de Maspujols, i Francisco Sirvent, prevere del lloc de Vilaplana i la Mussara, s'uniren per atorgar poders a l'agent de negocis de Madrid Bernardo Marín perquè els representés. El motiu era que tenien por de perdre les primícies d'algunes terres que els permetien reforçar la seva economia: «[...] por parte de los arrendatarios de la casa diezmera se intentaría privarnos de la antigua e immemorial posesión en que nos hallamos de percibir cierta cuota de frutos de todas las tierras de nuestras respectivas parroquias con título de primicias para nuestra sustentación sin detracción ni disminución de la cuota que han percibido siempre conformemente los diezmadores y ahun se intentaría por parte de los arrendatarios señalar otra casa diezmera en cada

iglesia sufraganea a más de la que tienen señaladas en las iglesias parroquiales [...]».³³ Però la resposta a aquesta queixa no els va resultar gaire favorable i en data de 13 de maig de 1763 el prevere Gabriel Pedrol, de la vila d'Alforja, com a representant d'aquella comunitat de preveres, atorgava poders de representació al notari Josep Bigaray, de Tarragona, ja que se'ls havia comunicat que no se'ls concedia la primícia sol·licitada.³⁴

Una data important és l'any 1775, en què un protocol notarial indica que els veïns de la Mussara es van imposar un quarantè per finalitzar les obres de l'abadia que ja tenien començada. Josep Mariné Ferré, pagès de Vilaplana, acceptava de recollir un quarantè de la collita de blat, espelta, ordi i altres llegums –excepte fesols– als habitants de la Mussara, llevat dels principals propietaris, durant un any. El document el signaven tots els caps de casa el 14 de maig de 1775. L'arrendament per aquella feina assolia les 120 lliures.³⁵

Aquest fet és notable per un doble motiu: poc abans, el 1772, durant la prelatura de Juan Lario i Lancis, es va establir el Pla de Vicaries, que fou una veritable reestructuració de l'estat administratiu en què es trobaven algunes vicaries.³⁶ Per exemple, es van constituir en vicaries perpètuas algunes esglésies, i d'altres, com la de la Mussara,

32. Serra 2015.

33. Arxiu Històric Provincial de Tarragona (= AHT). Notari Josep Puiggrós, 23 de maig de 1762, fol. 114-114v.

34. AHT. Notari Josep Puiggrós, 13 de maig de 1763, fol. 99.

35. AHT. Notari Josep Puiggrós, 14 de maig de 1775, fol. 169v-171r.

36. El Pla, aprovat pel rei Carles III el 14 d'agost de 1772, va suposar la creació de quinze noves vicaries perpètuas i setze de nutuals, i es van redotar econòmicament disset parròquies (Quijada 2015, 90).

en vicaries nutuals, és a dir, que podien tenir un rector al poble de manera continuada.³⁷ Per tant, era un bon moment per construir una casa al poble per al rector, l'abadia. Si tres anys després els habitants de la Mussara ja l'estaven acabant, és que van tirar endavant aquell decret. L'abadia i l'església estaven connectades per una porta, de tal manera que el rector no havia de sortir a fora de la casa per entrar al temple, fet molt habitual.

Una altra dada que revela que al poble va haver-hi un canvi per aquells anys fou l'inici dels *Quinque libri*, ja que el rector va deixar una anotació a la primera pàgina del llibre de baptismes que precisava el següent:³⁸ «Aquest índice conté todas las partidas de Baptismes, òbits, desposoris, comensan desde l'any 1773. Advertint que aquest índice que's del llibre vell de pergamí y primé d'aquesta parròquia, abraza las quatre parts de partidas [...]». Per tant, el rector també va voler marcar un nou inici d'etapa al poble, manifestat als llibres parroquials.

La visita pastoral de l'arquebisbe Romualdo de Mon y Velarde del 1804 a Vilaplana aclareix força el vincle que tenia el rector de Vilaplana amb la Mussara: «Ay una sufraganea que es en la Iglesia parroquial de San Salvador de la Almusara distante hora y media en donde reside un Vicario nutual que es Don Sebastián Figuerola a expensas del cura

de Villaplana quien le da annualmente ciento y veinte libras y los demás derechos de estola y parroquiales quien dará cuenta de su Iglesia encargada por haberle manifestado la circular de 10 de octubre del presente año».³⁹ Els rectors rebien la primícia, una prestació voluntària que acabà sent obligatòria i que es va abolir l'any 1837, i que oscil·lava entre un quarantè i un seixantè dels fruits. Per tant, el rector de Vilaplana obtenia les primícies d'aquell lloc i les de la Mussara. El delme de Vilaplana el cobraven per meitat el duc de Medinaceli i l'arquebisbe. El rector disposava principalment de vi, oli, cigrons i blat: «El Señor Duque de Medina Celi y el Ilustrísimo Señor Arzobispo de Tarra-gona perciben por mitad el diesmo de Villaplana y Almusara, advirtiendó que de las cosechas más principales como son avellanas y judías percibe el diesmo el Señor Duque o la parte que le toca o el todo por dinero por composición en el pueblo y nada percive el párroco si solo de vino, aceite, trigo, garvansos, como también el Ilustrísimo».⁴⁰ A la visita pastoral esmentada del 1804 es detalla que la primícia de la Mussara assolia 272 lliures, 17 sous i 6 diners i es basava en «trigo fuerte, mescladís, cevada, avena, espeltos». La primícia de Vilaplana es basava en altres conreus propis d'un lloc de clima més temperat: «segolós mixtura, cevada y avena, vino, aceite». A Vilaplana sumava 310 lliures,

37. Fuentes 1992, 44.

38. AHAT. Llibre de baptismes, desposoris... de la Mussara. 1773-1833.

39. AHAT. Visita Pastoral Vilaplana 1786-1804. Visita de 1804 de l'arquebisbe Romualdo de Mon y Velarde, fol. 20.

40. AHAT. Visita Pastoral Vilaplana 1786-1804. Visita de 1804 de l'arquebisbe Romualdo de Mon y Velarde, fol. 22.

2 sous i 10 diners. Aconseguir una plaça definitiva per als rectors també era complicat. La visita del 1804 especifica que Sebastià Figuerola, de trenta-nou anys, era el vicari de la Mussara; llavors es trobava d'examen i se li havien acabat les llicències.⁴¹

Finalment, un document una mica anterior, datat l'11 d'octubre de 1790,

esmenta la part que el rector de Vilaplana havia de donar al vicari de la Mussara: «El valor del curato de Vilaplana es de siete mil reales de vellón, con el cargo de haber de dar al vicario nutual de Almusara, sufragánea de aquel curato según el nuevo plan aprobado por su Majestad, ciento y veinte libras catalanas [...]».⁴²

41. AHAT. Visita Pastoral Vilaplana 1786-1804. Visita de 1804 de l'arquebisbe Romualdo de Mon y Velarde, fol. 26.

42. AHAT. Llibre de Pontificat d'Armanyà 1790, fol. 141.

La Mare de Déu del Patrocini

Aquesta és l'única imatge que s'ha salvat de la desfeta de l'església de la Mussara, tot i la presència documentada de fins a set altars (fig. 27). L'inici de la Guerra Civil va suposar el saqueig del temple i la crema d'altars, forçada per membres del comitè de Reus que es presentaren al poble el dia 25 de juliol de 1936. Abans que arribessin els reusencs, Salvador Cavallé i Abelló (*Cassoles*) va treure la imatge de la verge i l'amagà al Mas de Peiró amb la complicitat de l'amo, el reusenc Pere Rius i Gatell, col·laborador de l'arqueòleg Salvador Vilaseca. Després traslladaren la imatge al pati de cal Cama de Vilaplana. Rius s'exilià, però la seva muller portà la imatge al Museu de Reus, on encara es conserva.⁴³ Malgrat tot, un dels revolucionaris va donar una puntada de peu als caps de la Mare i el Nen i els va fer saltar, segons ens informa Anton Agustench, que a més afirma haver estat testimoni de l'escena.⁴⁴ Una fitxa del Museu de Reus feta durant la guerra (però no de la mà de Pere Rius, que era el conservador del Museu de Reus i qui va gestionar el trasllat de la peça des de la Mussara) ens informa que la mutilació va ser obra d'un individu de Maspujols.

La imatge de la Mare de Déu del Patrocini és una important escultura en pedra del gòtic tardà, de 90 centíme-

tres d'alçada. En la visita pastoral del 1656 es constata ja aquesta devoció i l'existència d'un altar a la primitiva església medieval. Ara bé, el document afirma que era «una imatge de pintura»; per tant, si no és que hi va haver un error en la descripció, cal suposar que l'actual figura gòtica arribà més tard al poble.

Es tracta d'una escultura de cos sencer en pedra policromada que representa la Mare de Déu entronitzada i coronada, que du sobre el genoll esquerre el Nen, el qual aixeca la mà dreta en actitud de beneir mentre sosté, amb l'esquerra, la bola del món. Amb l'esquerra sosté una tija vegetal, ara trencada, que probablement era un ram. Els caps de la Mare de Déu i del Nen tenen marques de talls, d'èpoques posteriors, fets per encaixar-hi sengles corones, ara inexistents. Va ser restaurada l'any 2000 per personal del Museu Comarcal Salvador Vilaseca; la restauració va consistir sobretot a eliminar la capa superficial d'un repintat barroer que amagava la rica policromia original.⁴⁵

Tot i que s'ha datat en el segle xv, creiem que podria atribuir-se també al segle xiv, atès el seu aspecte pesat, poc gràcil i arcaic, i pel fet d'estar asseguda, que és més propi de temps més antics, i que ens recorda la Mare de Déu del Claustre de Vallbona de les Monges.

43. Núm. inv. MR 2455.

44. Agustench 2000, 58.

45. Miralles 2000, 12-13.

Figura 27. Mare de Déu del Patrocini.

Iglésies i Santasusagna afirmen que l'església conté «una imatge romànica de la Mare de Déu, que sembla que fou present de Ramon Berenguer IV». No sabem d'on obtenen aquesta dada. En tot cas, és impossible, atès que la imatge –gòtica, en realitat– es va obrar molt temps després de la mort del comte, ocorreguda l'any 1162.⁴⁶ L'inventari del 1924 ja posava en relleu la seva gran antiguitat, que xifra en 700 anys, segons la tradició i els tècnics que la coneixien. L'any 1933 es publicava el llibre de F. Blasi i Vallespinosa *Santuaris marians de la diòcesi de Tarragona*,⁴⁷ on es reproduïa fotogràficament, i a la pàgina 201 s'afirmava erròniament que és una talla de fusta policromada possiblement del segle XIV i que amidava sobre 1 metre d'alçada. La peça apareix també a la guia del Museu de Reus publicada el 1963, sense indicar-ne la procedència.⁴⁸

El Nen Jesús del Mas de Peiró

Existeix al Museu de Reus una talla de fusta, que representa el Nen Jesús,⁴⁹ que hi ingressà al voltant del 1934 per donació de Pere Rius. L'escultura es trobava al Mas de Peiró, de la seva propietat, situat en terme de la Mussara. Per les seves característiques, és molt possible que procedís de l'església de la Mussara i que s'hagués retirat a causa del seu mal estat. És un Jesús infant, de fusta, amb la policromia to-

Figura 28. Nen Jesús del Mas de Peiró.

talment perduda. Duu un vestit llarg, lligat a la cintura, amb coll i un medalló al pit. L'estat de conservació és dolent: ha patit un atac generalitzat de corcs i li manquen les cames, el braç dret i la mà esquerra. Fa 53 cm d'alçada i es pot datar a grans trets entre la segona meitat del segle XVII i la primera del XVIII (fig. 28).

46. Iglésies i Santasusagna 1960, 122.

47. Blasi 1933.

48. Vilaseca i Vilaseca 1963.

49. Núm. inv. MR 002060.

Les campanes

Les campanes de l'església medieval degueren ser dues, com mostra el campanar de cadireta encara conservat al mur de ponent del temple. La visita del 1449 es limita a esmentar campanes, en plural. En un moment indeterminat, al voltant del segle XVI, s'afegí un campanar de torre adossat a la fàbrica que comportà l'obertura de finestrals per a les campanes. La visita del 1646 ens indica que a les campanes hi faltaven «ganchos y cadenetes». Ja hem vist com el 1655 es va fer una nova campana elaborada per Pere Bosch, conegut mestre campaner de Vic, que va fondre, entre d'altres, dues campanes per al campanar de Santa Coloma de Queralt, avui dia encara existents.

L'inventari del 1924 descriu dues campanes. La més gran, dita de Santa Maria, amb un pes de 6 quintars i mig, havia estat feta per Josep Pomerol de Reus l'any 1839. La segona, dita de Sant Salvador, de 4 quintars, duia la data de 1738. Aquesta última, doncs, era anterior a l'edificació de l'església nova (fig. 29).

No en tenim més notícies fins que Anton Agustench descriu el toc de consagrar i esmenta la campanera del seu temps, la Marieta.⁵⁰ Diu també que hi havia dues campanes: la petita, que es va esquarterar, i la grossa, que va ser traslladada al campanar de Vilaplana.⁵¹

La campana actualment conservada, segons la fitxa elaborada per Delfí Dal-

Figura 29. La Santa Maria, fosa a Reus l'any 1839, actualment a l'església de Vilaplana (© Arxiu Reial Societat Arqueològica Tarraconense).

mau, té un diàmetre aproximat de 60 cm i un pes d'uns 125 kg. La campana conserva el jou de fusta i la palanca de ventar-la, també de fusta. Presenta una solució tradicional catalana de repicó, unint la corda del batall a la corda de la palanca.⁵²

Les esteles funeràries

En fotografies antigues del poble s'observa que al cementiri hi havia algunes esteles funeràries discoidals que estaven encastades al mur de tanca, a la part superior, sobresortint del coronament. Eren quatre: dues flanquejant la porta d'entrada i dues als angles SE i SO. Totes s'aprecien bé en una vella

50. Agustench 2000, 58-59.

51. Agustench 2000, 70.

52. <http://campaners.com/php/campana1.php?numer=12857> [Consulta: 14-11-2018].

fotografia de l'any 1953 (fig. 30),⁵³ en què la de l'angle SE es troba inclinada, a punt de caure, i la de la cantonada SO conserva només el peu.

La primera fotografia de detall es troba a l'Arxiu Valentines de la RSAT, on s'hi veu una estela encastada encara a la paret del cementiri amb un motiu de creu grega emmarcada per una bordura simple. A l'angle inferior dret de la fotografia s'observa l'arc de rajola d'entrada al cementiri, per la qual cosa podem saber que era l'estela del costat dret de la porta, que actualment es pot donar per perduda (fig. 31).

Al Museu de Reus s'hi conserven dues esteles més procedents de la Mussara, ingressades per Pere Rius aproximadament entre 1933 i 1934 (amb seguretat abans de la Guerra Civil), que tot seguim descrivim (fig. 32):

- MR 002535: estela funerària discoidal que fa 35 cm de diàmetre i 15 cm de gruix. De pedra calcària, i de cronologia medieval. A l'anvers, en baix relleu, hi ha la representació d'una torre (o castell heràldic) amb merlets, dues finestres i una porta, emmarcada per una bordura simple. Al revers, una creu patent en baix

Figura 30. Detall d'una antiga fotografia amb l'església i el cementiri, mostrant tres esteles discoidals (dues a la porta i una a l'angle SE) i restes d'una quarta estela (a l'angle SO) (© Centre de la Imatge Mas Iglesias de Reus / Josep Prunera Sedó).

53. Agustench 2000, 13.

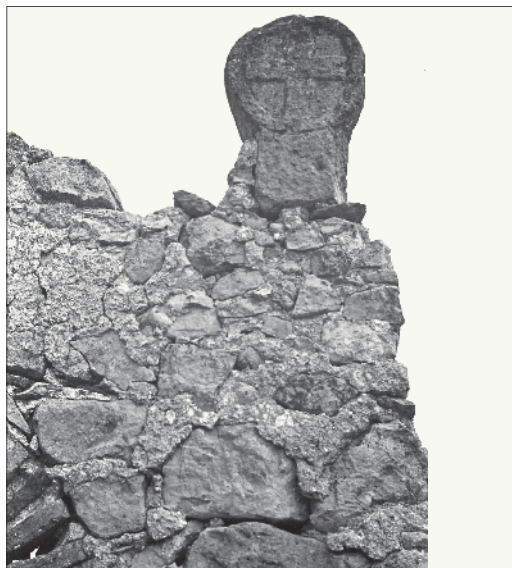

Figura 31. Una de les esteles de la porta, actualment perduda (© Arxiu Reial Societat Arqueològica Tarraconense).

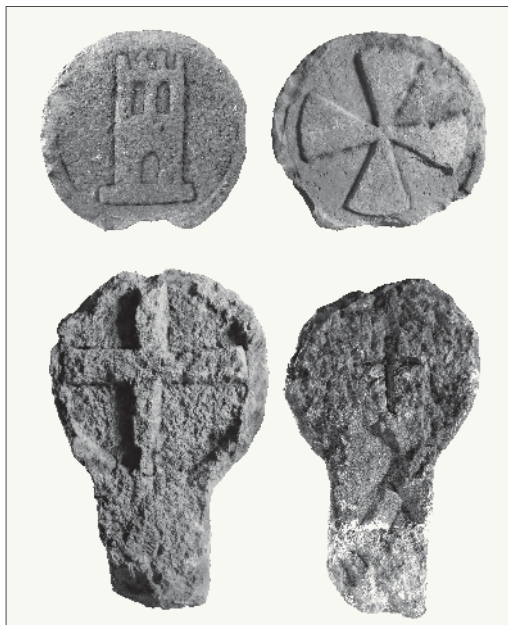

Figura 32. Esteles dels angles SO (a dalt) i SE (a baix), actualment conservades al Museu de Reus.

relleu de costats rectes dins d'una bordura simple. Té la base trencada i li manca el peu.

- MR 002540: estela funerària discoïdal que fa 35 cm de diàmetre i 21 cm de gruix, amb una alçada, comptant també el peu, de 60 cm. De pedra calcària, i de cronologia medieval o moderna. A l'anvers hi ha la representació d'una creu grega en baix relleu, feta per rebaix de la superfície, i dins d'una bordura simple. Al revers, i feta amb una incisió profunda, una creu llatina.

Cal suposar que les esteles del museu que recollí Pere Rius són les que es trobaven a les cantonades del cementiri i que a la vella fotografia abans es-

mentada estaven més malmeses, una inclinada i l'altra trencada; de fet, a l'estela 2535 hi manca el peu i podem suposar que és el que s'observa encara al seu lloc, a la cantonada SO del cementiri. Les esteles que flanquejaven la porta van quedar-se al seu lloc, i així es veuen en fotografies antigues, però van acabar desapareixent ja abans del despoblament definitiu de la Mussara.

Aquestes esteles havien estat publicades tant en una reunió sobre aquest tipus d'elements que es va celebrar a Reus l'any 1988⁵⁴ com en la *Catalunya Romànica*,⁵⁵ amb l'error, però, d'atribuir a una altra població l'estela núm. inv. 2540.

54. Palomar 1991, 173-179, especialment p. 176.

55. Menchon 1995, 239.

Bibliografia

- AGUSTENCH BONET, A. 2000: *Records de la Mussara*, Ajuntament de Vilaplana, Vilaplana.
- AMIGÓ ANGLÈS, R. 1963: *Els topònims del terme municipal i del poble de la Mussara*, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- 1998: *A la Mussara, ranes; a la Febró, pardals*, Centre de Lectura, Reus.
 - 2006: *La Mussara, un vell afecte: notícies històriques disperses*, Rafael Dalmau, Barcelona.
- BLANCH, J. 1985: *Arxiepiscopologi de la Santa Església metropolitana i primada de Tarragona*, transcripció i pròleg de Joaquim Icart, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- BLASI I VALLESPINOSA, F. 1933: *Santuaris marians de la diòcesi de Tarragona*, Centre de Lectura, Reus.
- FUENTES GASÓ, M. M. 1992: «De la memòria de Sant Fructuós al triomf de Santa Tecla. L'església de Tarragona del segle III al XVIII», a: *Pallium* (catàleg de l'exposició), Catedral de Tarragona, Tarragona.
- GAVÍN, J. M. 1980: *Inventari d'esglésies. Alt Camp - Baix Camp - Tarragonès*, Arxiu Gavín, Artestudi, Barcelona.
- GORT, E. 1984: *Història de Cornudella de Montsant. Una vila del Comtat de Prades*, Fundació Roger de Belfort, Tarragona.
- GRAS Y ELÍAS, F. 1907: *Historia de los lugares, villas y ciudades de la Provincia de Tarragona*, Barcelona.
- IGLÉSIES, J. 2010: *Les ciutats del món*, Centre de Lectura, Reus.
- IGLÉSIES, J.; SANTASUSAGNA, J. 1960³: *Les muntanyes de Prades, el Montsant i serra la Llena*, Rafael Dalmau, Barcelona.
- MADOZ, P. 1985: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar. El Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó*, Curial, Barcelona.
- MANENT, A. 1979: *Cercós, guerriller carlí al Baix Camp*, Rafel Dalmau, Barcelona.
- 2003: *Llunari de noms i mots*, Centre de Lectura, Reus.
- MATA DE LA CRUZ, S.; PARÍS FORTUNY, J. 2006: *Els Bonifàs, una nissaga d'escultors*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls.
- MENCHON, J. 1995: «Fons d'art romànic del Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus», a: *Catalunya romànica*, XXI (El Tarragonès, el Baix Camp i l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà), Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- MIÑANO, S. de 1827: *Diccionario Geográfico-Estadístico de España y Portugal dedicado al Rey Nuestro Señor*, Madrid.
- MIRALLES CABRÉ, A. 2000: «La restauració de la Mare de Déu del Patrocini de la Mussara», *Informatiu*, Museu Comarcal Salvador Vilaseca, 19 (octubre), 12-13.
- MORERA LLAURADÓ, E. [s/d]: *Geografía General de Cataluña*, IV, Provincia de Tarragona, dirigida per F. Car-

- reras Candi, Casa Editorial Alberto Martín, Barcelona.
- PALOMAR, S. 1991: «Les esteles funeràries discoïdals al Baix Camp», a: MENCHON, J.; TÉVAR, A.: *Les esteles discoïdals als Països Catalans. Estat de la qüestió*, Calaceit.
- QUIJADA BOSCH, J. M. 2015: «Formació i evolució de la xarxa parroquial de l'arquebisbat de Tarragona: el cas de les parròquies de la Conca de Barberà (segles XII-XXI)», *Aplec de Treballs*, 33, Montblanc.
- ROVIRA GÓMEZ, S.; ANGUERA, P.; VENTURA SOLÉ, D. 1982: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. El Camp de Tarragona (Tarragonès, Baix Camp, Alt Camp)*, 7, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- RUIZ RUIZ, J. 1846: *Descripción geográfica histórica-estadística e itineraria que acompaña al Mapa geográfico de la provincia de Tarragona*, Tarragona.
- SÁNCHEZ-CID, E. 2001: *Ermites i temples insòlits de Catalunya*, Cossetània, Valls.
- SERRA MASDEU, A. I. 2015: «Cementerios y sepulturas como obstáculos en la construcción de iglesias barrocas: entre la eternidad y el control económico», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, XXVIII, 29-45.
- 2016: «Els rectors tarragonins del segle XVIII com a promotors, gestors i constructors de les seves abadies», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 86, 367-392.
- SERRA, J.; SAURET, L. 2007: *Catàleg de masies i béns a protegir del terme de Vilaplana i la Mussara*, Ajuntament de Vilaplana.
- VERNET FERRÉ, M. A. 2016: *Vilaplana: aproximació a la seva història, costums i tradicions*, Pragma, Reus.
- VILASECA BORRÁS, L. 1955: «Dos pintores reusenses del siglo XVI: Joan Arnaldís y Francesc Olives», *Revista del Centro de Lectura*, 4a època, 10 (1 abril), 109-111.
- VILASECA, S.; VILASECA, L. 1963: *Museo Municipal de Reus. Guía*, Guías de los Museos de España, XIV, Madrid.
- VILLANUEVA, J. 1851: *Viage literario a las iglesias de España*, XIX, Madrid.
- VIRGILI GASOL, M. J. 2016: *L'església del Pla de Santa Maria. Un exemple del romànic tardà*, Ajuntament del Pla de Santa Maria.

Transcripció de la visita pastoral a l'església de la Mussara (15 de desembre de 1449)⁵⁶

L'Aumuçara

Eadem die dictus reverendus dominus visitator accessit ad locum de la Almuçara et, facta oratione, visitavit ecclesiam, ut sequitur:

Primo enim visitavit sacratissimum Corpus dominicum et reperit reconditum in quadam capcia argentea imunda et cum aliquibus trociolis ostiarum que capcia erat recondita in quodam cofreto fus-teo, sine clave. Erat positum in sacrario; erat clavis sed secrarium erat cum pulveribus et terris et terenynies.

Postea visitavit crismalia in quodam cofreto recondita, cum aliquibus taraneis et sine clave.

Visitavit etiam fontes babtismales et dixit vicarius quod non retinent aquam, sed est aqua in quadam olla de terra, in cohopenitorio. Sunt alique aranee sive terenynies et non est clausura. Dixerunt probi homines quod dicte fontes bene retinent aquam si in foramine quod est intra ponitur un tap ben calafatat.

Deinde visitavit altare dicte ecclesie, sub invocatione sancti Salvatoris institutum, in quo sunt copertorium et quinque mape, ara, crux argentea, pulcra custodia argentea, corporalia perforata, vestimentum completum et una casulla cum stola et manipulo. Tantum mandavit fieri per juratos corporalia, una alba, unum sin-

gulum et amitum hinc ad festum Carni privi et cetera, sub pena interdicti.

Item ordinavit quod in sacrario per juratos fiat clavis in cofreto ubi Corpus Domini reconditur et clavis in crismelis et clausura in fontibus, sub dicta pena et infra dictum tempus.

Est in dicta ecclesia corona argentea in ymagine Filii gloriose Virginis Marie, Ihesus, et est bene dicta ecclesia in libris.

Est bene ecclesia per totum. Campanile vero est bene, sed campane moventur et mandavit quod truje ademptentur infra dictum tempus, sub dicta pena.

Non est rector, ymmo ipsa caret rectore. Deservit dicte ecclesie Matheus Michelis, presbiter diocesis Nemorensis. Hostendat licentiam deservendi et cetera.

[Nota: El text continua amb una segona part que no es refereix específicament a l'estat del temple, i que per tant no hem transcrit.]

[AHAT, Llibre de decrets de visites pastorals, 14.11.1449-21.03.1450]

Debitori sobre la compra d'una campana (24 de setembre de 1655)

Die 24 de septembris 1655

Lo honorable Salvadó Abelló, com a jurat de la Almussara y en nom de dit lloch, y Andreu Roig, com a particular, de son grat confessen deure al senior Jaume Nabot, negossiant de Vilaplana, com-

56. En les transcripcions de documents ens hem limitat a regularitzar l'accentuació, la puntuació i les majúscules i minúscules.

tat de Prades, vint lliures, dich 20 ll., les quals los ha deyxat grasiosament per a pagar les mans de una campana los ha feta mestre Bosch de Vich sils hi prometen pagar lo dia de Sant Jaume primer vinent sens dilatió ninguna, obliganhi tots sos bens aguts y per haver haont se vulla que sien, renuntsiant a son propi for ab salari de procurador, y ayxí ho firmen y juren, fiat large, etc. juxta estilum etc. Testimonis, Hesidro Valverdú y Joan Oliver, pagesos tots de la Febró.

[AHAT, Parròquia de Vilaplana, Manual de debitoris, 1635-1667]

Transcripció de la visita pastoral a l'església de la Mussara (22 de desembre de 1656)

Die 22 supra dicto mensis et anni. Visitavit ecclesiam de Musara sufraganea de Vilaplana et invenit que lo Rector diu dos misses diumenges y festes colents, que antigament estava reservat lo Señor, tenien fonts baptismals y óleos sacros, y que ara sols tenen aigua per a batejar. Puge los olis lo Rector de Vilaplana, y aiximateix los administre lo Viàtich. A la font falta clau y frontisa.

Altare Maius. Et invenit sub invocatione Transfigurationis Salvatoris, y que la figura del Salvador y tot lo retaule se ha de retocar per haver caigut la pintura per rahó de les boires y salitre. Cetera bene.

Altare B. M. de Rossario. Et invenit que la figura de la Verge Maria se ha de retocar, com la de Sant Salvador. Cetera bene.

Altare B. M. de la Protection. Et invenit una imatge de pintura molt devot, falta ara, y se ha de advertir que la festa que el rey Phelip 4 ha manat celebrar la segona dominica de nohembre a la Verge baix

aquest títol de Protectio, que ya en esta Iglesia està est títol.

Sacristiam. Et invenit una creu de plata sobredaurada amb la figura de Christo y lo Salvador, un càlser de plata se ha de dorar, copa y patena, veracreu de plata, ornaments bastants, falten dos amits y dos cordons.

Cometerium. Falten portes. Que les fasen los Jurats y adoben la cerca de les parets que no entren los animals.

A les campanes falten ganchos y cadenes que no es trenquen.

Així mateix, haventse proposat per part dels Jurats de Vilaplana que quan ix lo Sacrament de Vilaplana per Viàtich a la sufraganea de la Musara, ixen acompanyant al Señor ab llums fins a la Creueta y donen cera per a la llanterna al camí y donen oli per a la llàntia que crema de continuo davant lo Santíssim, y que los de la Musara no contribuïxen en res. Y havense respost per los de Almusara que donen almoyna de blat al que acapta de Vilaplana per a lo Santíssim y així que no entrassen los de Vilaplana en lo terme de la Musara a fer dit acapte y ells, en tal cas, donarien alguna cosa en presència de tots de Villaplana y Musara. Se ajusta que de vuy en avant se fassa lo acapte com fins vuy y los jurats de Vilaplana posen un baciner en la Iglesia de Musara que acapte al Santíssim y dit baciner entregará les almoynes que acaptaria al baciner ho jurat de Vilaplana per a ajuda de dita lluminària y lo Rector acomanará esta almoyna alguns dies en la Iglesia de Musara, dientlos los gastos que se offerixen en Vilaplana per rahó de la reserva del Señor com són los sobredits.

Així mateix, havent experimentat en les esglésies havem visitat y en particular que lo Rector y beneficiats cremen unes candeleteres petites, negres. Lo demás ut fol. 22 etc.

Atenent a la gran devoció de la Sobirana Reyna dels Àngels Maria Santíssima y Puríssima Concepció, lo demás ut folio 4 etc.

[Nota al marge]: Musara. Se li dóna llicència de dir dos misses lo dia de St. Salvador, Sta. Susana y altres dies que el Rector li pareixerà de devoció conforme ho té concedit lo Rector de Creixell per a Roda etc.

[AHAT, Llibre de visites pastorals, 16.08.1647-01.02.1681]

Evolució demogràfica de la Mussara

1497	1515	1553	1708	1717
22 h.	31 h.	66 h.	67 h.	58 h.
1726	1763	1819	1830	1845
58 h.	77 h.	90 h.	99 h.	214 h.
1857	1877	1887	1900	1910
323 h.	312 h.	300 h.	291 h.	228 h.
1920	1936	1940	1950	1960
169 h.	88 h.	94 h.	57 h.	12 h.

[Extret de Manent 2003, 177].

Les monedes trobades a l'excavació

Durant els treballs d'excavació es van recuperar nou monedes d'entre el segle XVI i principis del XVIII (fig. 33). Farem el comentari de vuit de les monedes, ja que una és totalment il·legible. En conjunt es tracta de moneda fraccionària de poc valor (xavalla), de troballa molt freqüent a les nostres terres. Són petits coures corresponents als valors d'un diner o bé d'un ardit (equivalent a dos diners), emesos a nom de diferents reis.

La moneda més antiga és un diner aragonès de Carles I, a nom de Carles i Joana (1516-1558), amb l'anvers amb el retrat del rei i la inscripció ARAGONVM REX, i el revers amb la creu patriarcal envoltada d'una llegenda relativa als personatges esmentats.

Les restants, sense excepció, són emeses per la seca de Barcelona. Destaca un ardit de l'any 1647. A l'anvers es representa el bust del rei Lluís XIV amb les lletres A-R, que fan referència al nom de la moneda (ardit). Al revers, l'escut de Barcelona caironat amb la llegenda BARCINO CIVI, és a dir, «ciutat de Barcelona». La moneda correspon a l'alçament contra Felip IV (1640-1652), més conegut com a Guerra dels Segadors. En aquesta època el Principat va fer moneda a nom de diferents autoritats, segons evolucionava el conflicte: Felip IV, PRINCIPATVS CATALONIAE, Lluís XIII i Lluís XIV; els dos darrers, reis de França que foren proclamats comtes de Barcelona en oposició al rei hispànic Felip IV.

Tot just acabada la guerra, trobem dos ardis de Felip IV dels anys 1653-1655. A l'anvers, hi ha el bust de Felip IV i les lle-

Figura 33. Monedes recuperades a l'excavació arqueològica (imatge: Iñaki Matias / ICAC).

tres A-R; al revers, l'escut de Barcelona i la llegenda BARCINO CIVI.

La resta de monedes –quatre en total– corresponen a un altre moment de conflicte bèl·lic: la Guerra de Successió (1702-1714). Es tracta d'un diner i tres ardots a nom de Carles III, l'arxiduc d'Àustria, per qui es decantaren els catalans en oposició al Borbó Felip V. El dineret trobat a la Mussara està molt descentrat, a causa de l'encunyació defectuosa feta a molí. A l'anvers, el bust de Carles III i la llegenda ES UN DINER, malgrat que al nostre exemplar només es veu el clatell de la figura i les dues últimes lletres. Al

revers, l'escut de Barcelona arrodonit i la llegenda BARCINO CIVITAS amb l'any. A la nostra, però, només es veu la segona paraula i manca també l'any, que ha de ser entre 1709 i 1710, anys en què es va batre aquest tipus. Els tres ardots tenen unes mateixes característiques. Es tracta sempre de monedes reencunyades sobre altres ardots anteriors, posant-hi a l'anvers una orla amb les lletres B-C (inicials de *Barcino civitas*) i al revers una orla amb les lletres 2DI (2 diners) i ANNO (seguit de l'any). Els trobats a l'excavació corresponen als anys 1709, 1710 i un amb data il·legible, que ha de ser entre 1708 i 1711, anys en què es va emetre aquest model.

Catàleg

Crus. = CRUSAFONT, M. 2009: *Catàleg general de la moneda catalana*, IEC, Barcelona. Entre parèntesis, les mone-

des de les quals no s'ha pogut identificar la variant.

Figura	Autoritat	Valor	Cronologia	Seca	Ref. bibl.	Material	Ø (mm)	Massa (g)
1	Carles I	1 diner	(1516-1558)	Aragó	(Crus. 4239)	Coure	14-16	0,53
2	Lluís XIV	1 ardit	1647	Barcelona	Crus. 4555a	Coure	16	1,53
3	Felip IV	1 ardit	1654	Barcelona	Crus. 4421a	Coure	17	1,44
4	Felip IV	1 ardit	(1653-1655)	Barcelona	(Crus. 4421)	Coure	17	1,70
5	Carles III	1 diner	(1708-1710)	Barcelona	(Crus. 5007)	Coure	13	0,48
6	Carles III	1 ardit	1709	Barcelona	Crus. 5006a	Coure	16	1,37
7	Carles III	1 ardit	1710	Barcelona	Crus. 5006b	Coure	17	1,32
8	Carles III	1 ardit	(1708-1711)	Barcelona	(Crus. 5006)	Coure	16	0,74
–	–	1 ardit?	–	–	–	Coure	17	1,34

Vocabulari

Acòlit. Ministre litúrgic no ordenat que ha rebut la funció d'ajudar en el servei de l'altar.

Alba. Túnica de tela blanca que els ministres es posen durant la celebració eucarística i altres cerimònies religioses.

Amit. Llenç que el prevere es pot posar per celebrar els oficis divins. Es col·loca sobre les espatlles, sota l'alba, subjectat per dues cintes que es creuen sobre el pit.

Antifonari. Llibre litúrgic que conté les antifones i altres cants dels oficis.

Caldereta. Receptacle per contenir aigua beneïda emprada en els ritus de benedicció d'objectes o persones. Fa conjunt amb el salpasser.

Canadelles. Gerrets on es posa el vi i l'aigua, separadament, per a la celebració de l'eucaristia.

Capida. Vel blanc que es posa al cap del minyó després de batejar-lo.

Casulla. Vestit que utilitza el celebrant. És el més extern dels ornaments litúrgics prescrits per a la celebració eucarística i és del color corresponent al temps o festa que se celebra.

Cíngol. Cordó, generalment de seda o de lli, amb una borla a cada punta amb què el prevere se ceneix l'alba.

Corporal. Peça de tela blanca que el prevere estén damunt de l'altar per posar-hi el calze i l'hòstia.

Crismes. Recipients on es guarda el crisma, oli barrejat amb bàlsam consagrat pel bisbe i emprat en alguns sacraments i en les benediccions de consagració.

Custòdia. Peça d'orfebreria al centre de la qual, i en una peça de forma circu-

lar, s'exposa l'eucaristia per a la seva pública veneració.

Encenser. Braseret amb tapadora foradada suspès amb cadenetes, al qual es pot donar un moviment de vaivé, que serveix per cremar-hi encens als actes litúrgics.

Estola. Ornament sagrat que consisteix en una tira de roba d'uns dos metres de llarg i que es posa sobre l'alba, damunt de les espatlles i de l'esquena, i penja per davant com si fossin dues franges. Són de diversos colors, d'acord amb el color litúrgic del dia.

Lavabo. Eixugamà amb el qual el sacerdot s'eixuga les mans, després de rentar-se-les a l'ofertori.

Maniple. Peça d'ornament, que feia aproximadament un metre de llarg per 5-10 cm d'ample, que es portava a l'avantbraç esquerre i del qual penjaven els dos caps. Havia de tenir el color de la casulla. D'origen romà, és l'antiga *mappa*, una espècie de mocador que la gent de posició portava a la mà.

Naveta. Atuell on es guarda l'encens en pols que es cremarà a l'encenser.

Pal·li. Peça de tela col·locada a manera de cobricel damunt de sis o vuit barres llargues, que són portades per altres tantes persones, i sota la qual va la custòdia en les processons o el prelat en l'entrada a llocs de la seva jurisdicció.

Pàl·lia. Tela blanca rectangular amb què el sacerdot cobreix el calze durant la missa.

Portapau. Làmina de metall, generalment d'or o plata, treballada artísticament, la qual antigament es donava a besar als fidels com a signe de pau.

Purificador. Drap amb què s'eixuga el calze després que el sacerdot ha consumit el vi i l'aigua de la segona purificació.

Quinque libri. Els cinc llibres fonamentals de registre de fidels que comprèn un arxiu parroquial: llibre de baptismes, de confirmacions, de matrimonis, d'òbits i de compliment pasqual.

Reliquiari. Capsa, vas o estoig on es guarda una relíquia.

Ritual. Llibre litúrgic per seguir els ritus d'un culte.

Roquet. Sobrepellís de mànigues curtes.

Sacres. Tres quadres, col·locats sobre la mesa de l'altar, que contenien algunes de les oracions que havia de dir el sacerdot.

Salpasser. Estri litúrgic utilitzat per fer l'aspersió amb aigua beneïda. Està format per una esfera buida i foradada –on es recull l'aigua que s'asper-

girà– i un mànec. Fa conjunt amb la caldereta que conté l'aigua beneïda.

Sobrepellís. Vestit una mica més curt que l'alba i que arriba fins als genolls que es porta sobre la sotana.

Tern. Conjunt d'indumentària litúrgica destinat a les grans cerimònies i fet amb els mateixos teixits o brodats. Consta de diverses peces: casulla, dalmàtica, estola i maniple.

Tremuja. Peça de fusta o de ferro que, unida a les nanses d'una campana, serveix per sostenir-la i fer de contrapès en ventar-la.

Veracreu. Creu que conté una relíquia de la creu en què va ser crucificat Jesucrist.

Viàtic. Sagrament de l'eucaristia administrat als cristians que es troben en perill de mort, com a aliment per al darrer viatge.

